

MAKK FERENC

Egy őstörténeti kézikönyv margójára

1996-ban ünnepeltük a magyar honfoglalás 1100. évfordulóját. Meggyőződésünk, hogy a hazai tudományosság (mindenekelőtt a történelem, régészet, nyelvészet, orientalisztika, antropológia, néprajz) ritkán köszöntött oly tartalmasan és színvonalasan évfordulót, mint most a milleszténáriumot. Kiemelkedő tanulmányok, tanulmánykötetek, könyvek, önálló monográfiák és egyéb kiadványok szép számmal jelentek meg az elmúlt egy-két évben. Mindez nagymértékben annak köszönhető, hogy – korábbi kezdeményezések nyomán – az utóbbi két évtizedben jelentősen fellendült a korai magyar történelem (benn az őstörténet, a honfoglalás kor és az államalapítás időszaka) sokoldalú kutatása. A teljesség igénye nélkül csak utalunk arra, hogy e szakmunkákban – az elődök eredményeire építve – egyaránt terítékre került az őstörténet teljes problematikája, a Kárpát-medence 896 előtti politikai és etnikai története, a magyarság néppé válása, a honfoglalók életmódja, társadalma, lélekszáma, politikai szervezete, hitvilága, embertani arculata, a 9-10. századi külpolitika és a nagy „rendszerváltás” minden lényeges eleme. Ma még teljesen meddő és szakmailag indokolatlan vállalkozás lenne a művekben megfogalmazott álláspontok, nézetek, új feltevések összegzése, az eredmények számbavétele, valamiféle mérleg készítése, hiszen gyakorlatilag nincs olyan kérdés, amelyben egységes vélemény alakult volna ki. A különböző – egymástól eltérő, egymással élesen ütköző – koncepciók képviselői között további viták várhatók. Nem nehéz megjósolni: hosszú évekig fognak tartani a szakmai polémikák, s a nézetek gyakran még azok után sem közelednek majd egymáshoz. Ugyanakkor az sem kétséges, hogy ezek a viták bele fognak torkolni a Szent István-i államalapítás ezredik évfordulója kapcsán törvényszerűen bekövetkező szakmai összecsapásokba. Arra azonban – éppen a mostani tanulságok alapján – ügyelni kell, hogy a tudományos argumentációt, logikus okfejtést semmiféle hangerő, pozíció, politikai beállítottság, érzelem vagy indulat ne helyettesítse. A tudományos eredmény egyedüli mércéje csak szakmai kritérium lehet.

A számvetésnek, mérlegkészítésnek tehát még nincs itt az ideje. Jelen írásunkban mi is csupán azt vállaltuk fel, hogy egyetlen művel kapcsolatban fogalmazzuk meg észrevételeinket. Róna-Tas András professzor új könyvéről van szó, amely 1996 végén *A honfoglaló magyar nép* címmel jelent meg.¹ A szerző a könyvet összefoglaló munkának nevezi, amely elsősorban egyetemistáknak készült. A szerzőtől a honfoglaló magyar néppel és a honfoglalással foglalkozó újszerű monografikus művet már egy ideje várni lehetett, hiszen ennek ígérete benne volt akadémiai szék-

¹ Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Budapest, 1996. Jelezni kívánjuk: egy-egy jegyzet összeállításánál az irodalom terén nem törekedtünk teljességre, a hatalmas mennyiségű szakirodalomból csupán arra a néhány munkára hivatkoztunk, amelyek az illető kérdés vonatkozásában a fontos és jellemző információkat megadják. Ezekben további irodalom található.

foglalójában is, amely *A honfoglalás kori magyarság* címet viselte (1991, ill. 1993). Ez főleg a forrásokban magyarokat jelölő türk, onogur, szavarti aszfali, baskír és magyar népnevek eredetét, kialakulását és történetét tárgyalta. A jól hangzó cím ellenére terjedelmi korlátok miatt sem lehetett a székfoglaló feladata a honfoglalás kori magyarság egész világának a bemutatása. Ezután ismét csak sokat sejtető címmel került kiadásra Róna-Tas professzor következő könyve is (*A magyarság korai története*. 1995.), amely a szerző őstörténeti jellegű tanulmányait és a Korai magyar történeti lexikonban megjelent szócikkeit tartalmazta. A rendkívül értékes és nagy fontosságú írások mindegyike közvetve vagy közvetlenül kapcsolódott ugyan a korai magyar történelemhez, de érthetően e tanulmányok és cikkek mégsem alkottak egységes magyar őstörténeti szintézist. Ezek után remélhető volt, hogy *A honfoglaló magyar nép* című kézikönyv végre – címének megfelelően – szintézisszerűen fogja bemutatni a honfoglaló magyarságot.

A művet elolvasva be kell vallanunk, hogy e reményünk be is teljesült, meg nem is. Maga a mű – a szerző beosztása szerint is – két fő részből áll. Az első nagy egység (*Módszertani bevezetés*) alapvető elméleti és metodológiai kérdésekkel foglalkozik. Ez a könyv legterjedelmesebb része (kb. 200 oldal), s így természetesen nem véletlen, hogy a munka főcíme mellett alcím is szerepel (*Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*). A könyv második részének címe *A honfoglalás*, s ebben valóban szó van a honfoglalásról és a honfoglaló magyar népről. E második részben (mintegy 100 oldalon) a szerző tulajdonképpen összefoglaló képet ad a korai magyar történelemről a kezdetektől a Szent István-i államalapításig. Nem teljesen indokolt, hogy ténylegesen egy kutatómódszertani kézikönyv és egy őstörténeti összefoglalás együtt, egymás mellett álljon. De ugyanakkor mégiscsak szerencsésnek kell tartanunk a műfajilag jól elkülönülő, két önálló tematikájú egység összekapcsolását, hiszen ily módon lehetőség nyílt arra, hogy megfigyeljük: a szerző maga az őstörténet kutatói számára megfogalmazott elveket és módszereket miként ültette át a gyakorlatba.

A továbbiakban a könyv anyagának menetét követve tesszük meg észrevételeinket. Így talán könnyebb lesz figyelemmel kísérni azokat. A *Módszertani bevezetés* című nagy egység alapvetően a SZŐM 1976 és 1982 között kiadott s mintegy hatvan szerző által frott öt kötetének terjedelmes (kb. 1600 oldalas) anyagára épül,² de azt – az elmúlt 15–20 év eredményeit felhasználva – a szerző számos ponton jelentősen meghaladja, s olyan kérdéseket is tárgyal, amelyeket a SZŐM még nem érintett. Ugyanakkor az sem tagadható, hogy nem egy esetben Róna-Tas akkor is a SZŐM álláspontját recitálja, amikor az újabb kutatások azon már jelentősen túlléptek.

Ismeretes az, hogy Róna-Tas legtöbb munkájában magas szintű absztrakcióra, teoretikus megállapításokra, pontos fogalmi meghatározásokra, szabatos definíciók megfogalmazására nagy fókú tudatossággal törekszik. Ez a tudósi magatartás ebben a művében is megfigyelhető. Felfogása szerint az őstörténeti kutatások számára a „következetes elméleti alapozás” részét képezi az őstörténet, a nép, a nyelv, a nyelvrokonság, a nemzet, az őshaza, a forrás, a kritikai kiadás és más fogalmak szabatos meghatározása. A szerző által adott definíciókkal egyet tudunk érteni, még akkor is, ha esetleg egy-két ponton meghatározásaihoz fűzhető is megjegyzés. Róna-

² Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I/1–2., II–V. Szerkesztette Hajdú P., Kristó Gy., Róna-Tas A. Budapest, 1976–1982.

Tas például a magyar őstörténetet (illetve a korai magyar történelmet) a magyarság önálló néppé válásától a Szent István-i magyar állam megalapításáig számítja (18. o. stb.). Mások a magyar őstörténet záró dátumául a honfoglalást fogadják el (erre Róna-Tas maga is utal), s ez szerintünk legalább annyira indokolható, mint a másik korszakhatár. (Mi is egyetemi őstörténeti előadás-sorozatainkat rendre a honfoglalással fejezzük be, még a SZÓM is ezt tette annak idején.) Róna-Tas részletesen foglalkozik a korai történelem szempontjából nagy fontosságú fogalom, a *nép* (ethnosz, etnikum) meghatározásával. A könyvében többször, legalább ötször kifejtett és megismételt definíció leglényegesebb alkotóeleme „a közös szemiotikai rendszer” (19., 21. o. stb.), amelyhez egyebek között a nyelv, a kultúra, a viselet, a temetkezési szokások stb. tartoznak (20. o.). A meghatározás másik fontos alkotóelemének tekinti – és joggal – a tartós önelnevezést (19. o.). Véleményünk szerint azonban ez is – mint jel – a közös szemiotikai rendszerek része, és tulajdonképpen ilyen az azonosságtudat (az ún. Mi-tudat) is. Azaz szerintünk a *nép* az a történetileg kialakult embercsoport, amelynek *azonos* – másétól eltérő – *szemiotikai rendszere* van. A közös szemiotikai rendszer legfőbb alkotó- és alakító elemei azok, amelyeket Róna-Tas azután részletesen felsorolt. Zavaró számunkra az, hogy a népcsoport kategóriát olykor a nép (ethnosz, etnikum) fogalmakkal azonos értelemben használja. Mi a népcsoportot egy népen belüli kisebb közösségnek tekintjük, amelynek vannak eltérő sajátosságai a nagyobb közösséghez, a néphez képest, de alapvető szemiotikai rendszere megegyezik (ilyen népcsoport például a magyarságon belül a székelység).

Róna-Tas az őstörténet-kutatást komplex tudománynak tekinti, amellyel csak interdiszciplináris megközelítéssel szabad foglalkozni, ezzel összefüggésben többször is felhívja a figyelmet az ún. „körbebizonyítás” valós veszélyére (26., 48. o.). Bemutatja azokat a természet- és társadalomtudományokat, amelyeknek eredményeit és módszereit a korai história kutatásában hasznosítani lehet. Tanulságos, hogy a nyelvészprofesszor Róna-Tas kritikusan elismeri: „a honfoglalás rekonstrukciójában néha túlzott szerepet játszott a nyelvészet”, de hasonlóan fontos megállapításának tekintjük azt, amely szerint „néha a régészet is túllépi illetékességi területét” (11. o.). Behatóan foglalkozik a különböző típusú forrásokkal. Nyomatékkal hangsúlyozza: „csak szigorú kritikával kezelt forrásanyagra alapozva lehet ebben a nehéz tudományágban előrejutni” (10., 299. o.). Megszívlelendő követelmény, amit azonban ő sem tudott mindig betartani.

Az írott forrásoknál a bizánci kútfőkkel kezd a sort. Kár, hogy az olvasmányos és praktikus ismertetést bántó problémák terhelik. A Görög-Római Császárság kifejezés használata nem szerencsés, a magyar szakirodalomban nem tartozik a közmegegyezéssel elfogadott terminus technicusok közé. Bizánc *utolsó* itáliai területét (Bari városát és környékét Dél-Itáliában) nem 751-ben, hanem 1071-ben veszítette el örökre. Nem 867-ben, hanem 1054-ben lett véglegessé Bizánc elszakadása a római egyháztól (50. o.). A magyarokat a bizánci szerzők közül nem a 902 nyarán beszédet író Arethas említette elsőként, hanem Philotheos, aki 899-ben állította össze protokolláris kézikönyvét (56. o.). Bölcs Leó nem 904 *körül*, hanem 904 *után* készítette el Taktika című művét (56. o., lásd még 212. o.). Gondosabban – de mindenképpen egységesebben – kellett volna a bizánci neveket átírni, mert most

elégge kaotikus a kép. Így az itacizmus alapján például Piszidész helyett Piszidiszst kellett volna írni (lásd Thesszalóniki), az étacizmus alapján persze a Piszidész a jó, de akkor rossz a Thesszalóniki alak. Hérakleiosz császár nevéként nyilván elírásból származik a Héraklész forma (220., 385. o.), de nem szerencsés a Herakleiosz névalak használata sem (361. o.). És ha Hérakleiosz szerepel, akkor miért áll Baszileiosz helyett Baszileosz (361. o.)? Egyértelműen elírás az okto geneai helyett az okto genai (297. o.), és az Ioannész /Joannész/ helyett a Joannosz (361. o.). Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a SZÓM-ben a bizánci források anyagát többen állítottuk össze, s a muszlim, ill. latin kútfőkhöz hasonlóan a fontosabb bizánci források is szerepelnek a Korai magyar történeti lexikonban önálló címszavakként.

A latin források között kerülnek bemutatásra a magyarországi latin kútfők. Közülük érthető módon Róna-Tas viszonylag részletesen szól Anonymusról. Meg kell azonban jegyeznünk: Anonymus regényes gesztája nem krónika (10. o.), s így nem is tartozhat a magyar krónikák közé (60. o.). Egyáltalán nem bizonyított az, hogy a Névtelen jegyző műve 1196. április 23-a után egy-két évvel, még a 12. század utolsó éveiben keletkezett volna (61. o.). Félreérthető fogalmazás az, miszerint a mű „összeállításában a korabeli nemesség sok vezető alakja játszhatott szerepet” (61. o.). Csak egy feltevés lehet az, hogy Anonymus gesztájában az elveszett őskrónikából „származhatott Álmossal és Árpáddal, illetve a dinasztiajának Artilához való kapcsolata” (61. o.). E kérdésben más nézet is olvasható.³ Egyébként az 1977-1993-as időszak Anonymus-kutatásáról nemrégiben egy jó összeállítás készült, érdemes lett volna hivatkozni rá.⁴ A SZÓM-ben még nem szerepeltek a közép-iráni források, itt már helyet kaptak; ugyanakkor a SZÓM-höz hasonlóan ide is bekerültek a szír és a grúz kútfők, de meg kell mondani, hogy nincs igazi jelentőségük a magyar őstörténet szempontjából. A SZÓM-höz képest gazdagabb lett az anyag a héber források bevonásával.

A nyelv mint forrás című fejezetben az olvasható, hogy ma már nem 300, hanem mintegy 450 – hódoltság előtti – török szavunk van (egyesek egyébként már ennél többet is megkíséreltek kimutatni). Ez azért is fontos, mert – miként Róna-Tas jogosan hangsúlyozza – „a honfoglaló magyarság történeti vizsgálatához igen nagy segítséget nyújtanak török jövevényszavaink” (94. o.). Meglepőnek tartjuk, hogy a török szavak átvételének időszakaszairól és az átadó török nyelvű népekről értekezve itt nem tesz említést a kavarokról. E helyütt tehát nem számol azzal, hogy a török szavak egy jelentős részét a honfoglalás *után* a kavaroktól vehettük át. A problémára a kavarok kétnyelvűsége kapcsán még egyszer visszatér: „A kavarok csatlakozása [amit Róna-Tas közvetlenül 800 utánra tesz – M. F.] azonban növelhette a kazár nyelv szerepét a fejedelmi udvarban” (174. o.). De expressis verbis itt sem szól arról, hogy ez a szerep megvolt még a 10. században is. Róna-Tasnak világosabban kellett volna fogalmaznia, annál is inkább, mert e kérdésnek az újabb kutatások tükrében az

³ Így például Mályusz E.: A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest, 1967. 51.; Kristó Gy.: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983. 321–328.

⁴ Thoroczkay G.: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). Fons (1) 1994/2. sz. 93–149., (2) 1995/2. sz. 117–173.

eddigieknél is nagyobb fontossága lehet.⁵ A honfoglalás utáni kavár nyelvi hatás tényként kezelendő.⁶ Ennek fényében kategorikusnak tűnik a szerző kijelentése, miszerint *árok* szavunk, mivel az 1055-ös tihanyi oklevélben előfordul, „biztosan honfoglaláskor előtti szó” (97. o.). Lehet, hogy az, de nem biztos. Mindenesetre mi is úgy véljük, hogy a honfoglalás kori magyar történelem legtöbb fontos kérdésének vizsgálatához, illetve eldöntéséhez – mint források – nagy jelentőséggel bírnak a török jövevényszavak, s ezért kutatásuk az egyik *legfőbb* tudományos feladata a magyar turkológiának.

A régészeti forrásoknak ugyancsak fontos, kiemelt szerepük van a korai magyar történelem tanulmányozásában. Róna-Tas teljes joggal hangoztatja: a régészeti leletek hasznosításánál nehézség adódik abból, hogy problémák támadhatnak a kormeghatározással és a régészeti leleteknek etnikumhoz kötésében (102. o.). Ez valóban így van. S nem véletlen, hogy e problémák Róna-Tas okfejtésében rögtön jelentkeznek is, például akkor, amikor sajátos módon a Kárpátokon túli és Przemysl, Szudova Visnya, Krylos, Frumusica, Grozești, Bukarest-Tei névvel jelzett lelőhelyekről a következőt írja: „Alig lehet kétség afelől, hogy itt a Kárpát-medencéből kihelyezett, tehát már a honfoglalás utáni figyelő őrség, a külső gyeplősávot vigyázó őrhelyek lakosairól van szó” (103. o.). Ténylegesen csak Przemysl tűnik biztosnak, a többi nagyon is kétséges, bizonytalan. Lehetőségként más magyarázatok is felmerültek (így például e leletek etelközi magyar maradványok, illetve besenyők hagyatékaik lennének).⁷ A régészeti lelet és etnikum összekapcsolásának bizonytalanságára példaként szerepel nála olyan baskíriai lelőhelyeknek (Bolsie Tarhani, Tankejevka) az anyaga, amelyeket korábban magyarnak minősítettek, újabban pedig a volgai bolgárok hagyatékának tekintenek. Indokoltan írja le azt is, hogy a baskíriai halotti szemfedők finnugor jellege megdőlt, s ezáltal e leletek jelentősége a korai magyar történelem kutatásában sokat veszített súlyából (105–106. o.). A halotti maszkok, illetve szemfedők eurázsiai elterjedésének vizsgálatában komoly szerepet játszott Benkő Mihály.⁸ A szerzőhöz hasonlóan – a Bolsie Tigani magyar anyag alapján – mi is úgy véljük, hogy nem tartható az a vélemény, amely szerint „a magyarság régészeti kultúrája a Kárpát-medencében alakult volna ki” (107. o.).⁹ Végül még két megjegyzés. Téves állítás Róna-Tas részéről a következő: „Nem jellemző a honfoglalók sírjaira, hogy ételt vagy italt helyeztek volna el a hosszabb túlvilági útra” (118. o.). A leletek között ugyanis

⁵ Kristó Gy.: A magyar állam megszületése. SzKK 8. Szeged, 1995. 195–198. (a továbbiakban: Kristó 1995.)

⁶ Ligeti L.: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986. 531–533. (a továbbiakban: Ligeti 1986.) Lásd még Tóth S.: A kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. Sz (118) 1984/1. sz. 112–113. (a továbbiakban: Tóth 1984.)

⁷ A. Koperski–M. Parczewski: Das altungarische Reitergrab von Przemysl (Südostpolen). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (30) 1978. 213–230.; Fodor I.: Magyar jellegű régészeti leletek Moldvában. Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére. Szerkesztette Halász P. Budapest, 1993. 17–38.

⁸ Első, figyelemfelkeltő írása 1986-ban jelent meg. (Benkő M.: Az ezüstmaszkok türk származásra utalnak. Magyar Nemzet 1986. VI. 7. 4.)

⁹ Hasonlóan Fodor I.: Leletek Magna Hungariától Etelközig. Honfoglalás és régészet. Szerkesztette Kovács L. Budapest, 1994. 51–57., 63.

ott találhatók az edénymellékletek, amelyek étel és ital tárolására szolgáltak.¹⁰ Úgy látjuk a későbbiekben, hogy a honfoglalás vonatkozásában a régészeti leletek korhoz, illetve etnikumhoz kapcsolásának veszélyes csapdáját teljesen Róna-Tas sem tudta elkerülni. Róna-Tas – a régészeti szakirodalom alapján – helyesen emeli ki, hogy az ún. szaltovo-majáki kultúra korántsem volt olyan egységes, mint azt kezdetben hitték (120. o.).¹¹

A néprajzi forrásokkal is hosszasan foglalkozik. Végül soron azonban az derül ki, hogy a honfoglaló magyar népre vonatkozóan nagyon szerény néprajzi forrásanyaggal rendelkezünk. Így érthető az, hogy néprajztudományunknak a honfoglaló magyarok életmódjával kapcsolatos eredményei is meglehetősen szerények. Érdekes Róna-Tas azon véleménye, amely szerint a magyar Isten szó a hatti eredetű *istannu* 'napisten' jelentésű szóból vezethető le, s ez kazár közvetítéssel kerülhetett a magyarokhoz (129., 159. o.). Legvégül az antropológiai forrásokat tárgyalja. Az idő múlását, az új eredmények jelentkezését mutatja az, hogy a SZŐM-től eltérően már nem Lipták Pál, hanem Éry Kinga nézetei kerültek ismertetésre. Éry első publikációja e témában 1970-ben látott napvilágot,¹² de a történészek és a régészek csak nagyon lassan és visszafogottan vették ezeket tudomásul újszerűségük miatt. Ma már a honfoglalók létszámára és etnikai összetételére vonatkozó megállapításoknál kezdik következtetéseit figyelembe venni.¹³ Róna-Tas azonban jogosan írja azt, hogy a vizsgált koponyák kis száma (353 db) miatt „a következtetések igen nagy óvatossággal kezelendők” (137. o.). Tudomásunk szerint befejezés előtt áll egy – nagy létszámú leletre vonatkozó – hasonló vizsgálat, ezért fokozott érdeklődéssel várjuk ennek eredményeit.

Miután a szerző elsősorban nyelvész, így teljesen érthető, hogy könyvében a lingvisztikai részek, elemzések a szokásosnál nagyobb teret kaptak. Alapvető fogalmakról és ismeretekről van szó, amelyeket történelem szakos hallgatók (őstörténetet főleg ők tanulnak) más helyekről sokkal nehezebben gyűjthetnének össze és sajátíthatnának el. Érvényes ez *A rokonok* című fejezetre is, amelynek végén – ahogyan más egységek után is – további irodalom található. Róna-Tas bámulatatosan hatalmas mennyiségű szakirodalommal dolgozik, amit persze a szerteágazó témakör igényelt is. Némileg rontja az irodalmi összeállítások hatását azonban az, hogy több bántó elírás zavart okozhat.¹⁴ Ezek javítása, illetve a szakirodalom bővítése, amire néhol utalunk, egy újabb kiadás számára lehet hasznos.

¹⁰ Bálint, Cs.: Die Archäologie der Steppe. Wien–Köln, 1989. 220.

¹¹ Ehhez lásd még Takács M.: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). Sz (131) 1997/1. sz. 180–181., 187.

¹² Éry K.: Összehasonlító biometriai vizsgálatok a VI–XII. századi Közép-Duna-medencei népességek között. Anthropologiai Közlemények (14) 1970. 734.

¹³ Lásd például Kristó Gy.: Honfoglalás és társadalom. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 16. Budapest, 1996. 115–116.

¹⁴ Nyilván sajtóhiba Olajos 1962. (140., 354. o.) Olajos 1969., Lauterbach 1962. (205. o.) Lauterbach 1967. helyett. Mire utal Györffy 1963., Györffy 1993. (140. o.), Hajdú 1992. (155. o.), Olajos 1996. (265. o.), Tóth 1996. (289. o.) stb.?

Hasonlóan értékes és szerfelett tanulságos *A szomszédok* című fejezet. Itt is általában a legújabb ismereteket közli velünk a szerző. De kérdés, hogy néhány állítását miként fogadják majd a szakemberek. Szerinte például nagyon vitatható az ún. északi alánok léte a Don–Donyec vidékén, holott az alánok ideköltözése a Kaukázusból többek által elfogadott tételnek számított (169. o.).¹⁵ Meglepő mindenképpen Róna-Tas azon véleménye, hogy ti. „bárhol volt is a magyarság a IV–V. században, a hun népvándorlás hullámai elérhették” (174. o.). Ha az említett időpontban a magyarok a Volga–Káma vidékén tartózkodtak, akkor bizonyára nem érték el őket a hun hullámok. Nem valószínű, hogy igaza lenne Róna-Tasnak, amikor ismét csak kategorikusan a következőket írja: „súlyos hangtani nehézségekbe ütközik, és ezért elfogadhatatlan” a *székely* népnévnek a török (volgai–bulgár) *eszegel* törzsnévből való származtatása (187. o.). Itt, úgy látszik, a szerző elfeledkezik egy korábbi, nyomatékos állításáról, amely így szólt: „A szavak minden nyelvben annak szabályai szerint változnak. De ha egy szó átkerül egy másik nyelvbe, akkor attól kezdve már nem az eredeti nyelv változásait követi, hanem a befogadó nyelv változásait” (87. o.). Éppen ezen alapszabály figyelembevételével történt nemrégiben – úgy tűnik: sikeres – kísérlet a *székely* népnév eredetkérdésének megoldására. Eszerint a *székely* szó magyar hangtörténeti alapon jól levezethető akár az *eskil* ~ *iskil*, akár az *eszegel* ~ *eszekel* (*eszekil*) török törzsnevekből, hiszen az első esetben hangátvetés (*metathesis*), a második esetben pedig szó eleji hangvesztés (*apherésis*) eredményeképpen keletkezett a magyarban a *székely* név. Mind a hangátvetés, mind pedig a hangvesztés – mint nyelvi jelenség – jól ismert a magyar nyelvtörténetben.¹⁶ Feltűnő: maga Róna-Tas írja a *türk* népnév elemzése kapcsán, hogy a kelet-iráni *trukā* nevet a törökök a maguk kiejtéséhez igazítva (azaz a török hangrendszerbe illesztve) hozták létre saját népneveiket (216–217. o.). Nem tudjuk okát adni annak, hogy a fejezetben a szerző miért mellőzte – indokolatlanul – a Kárpát-medencében erősen érdekelt nyugati szomszédok (mindenekelőtt a pápaság és a keleti frankok) korabeli helyzetének és kárpát-medencei szerepének felvázolását.

Minden elismerést megérdemelt a *kazár* népnév eredetének megfigyeltése s az, hogy ebből egyértelművé vált a kazárok nyelvének csuvasos jellege. Ez pedig a magyar nyelv török jövevényszavai származtatásának szempontjából nagy fontosságú lehet. Róna-Tas eredményei lényeges pontokon és méltán öregbítették a nagy hírű magyar orientálistika (bennre a turkológia) nemzetközi tekintélyét (189–190. o.). A fejezet végén található irodalomból azonban hiányoljuk Bálint Csanád és Senga Toru cikkeiket. A keleti szlávok korai történetét illetően felhívjuk a szerző figyelmét Font Márta művére, amely a különböző nézeteket és eredményeket jól foglalja össze.¹⁷ Sajná

¹⁵ Lásd például Harmatta J.: Az alánok Kelet-Európában a korai középkorban. *Antik Tanulmányok* (22) 1975. 259–260.; Harmatta J.: *Levedia és Atelkuzu*. MNyTK 1985. 42. (a továbbiakban: Harmatta 1985.); Fodor, I.: *In Search of a New Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest*. Budapest, 1982. 226.

¹⁶ Kristó Gy.: A *székelyek* eredetéről. *SzKK* 10. Szeged, 1996. 717. (a továbbiakban: Kristó 1996.)

¹⁷ Bálint Cs.: Régészeti jegyzetek a VI–VII. századi avarok keleti kapcsolatairól. Még egyszer Kuvrat sírja azonosításáról. Különlönyomat a Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1984/88. évi kötetéből. Szolnok, 1991. (a továbbiakban: Bálint 1991.) 104–107., 116–117.; Senga T.: A besenyők a 8. században. *Sz* (126) 1992. 503–516. (a továbbiakban: Senga 1992.); Font M.:

latosnak tartjuk, hogy Róna-Tas kitért az ún. Nagymorávia probléma megvitatása elől, mert véleménye szerint „a honfoglalókkal kapcsolatban nem szükséges tárgyalni a kérdést” (206. o.). Ennyire azonban nem egyszerű ez a kérdés! Kiterjedt hazai és nemzetközi irodalom foglalkozik vele, s közelről érinti a honfoglalást is.¹⁸ Ezek után kíváncsian várjuk „a forrásokban mutatkozó látszólagos ellentmondás” feloldását a szerzőtől.

Őszintén bevalljuk, mindenekelőtt a kötet második – *A honfoglalás* címet viselő – részét olvastuk nagy figyelemmel, s meg vagyunk győződve arról, hogy a legtöbb szakembert elsősorban ez a rész érdekli. Nem vitás: maga a szerző is ezt tartotta műve legfontosabb részének, amit teljes egyértelműséggel bizonyít az, hogy az ún. *Összefoglaló áttekintés* mintegy öt és fél oldalából négy és fél oldal foglalkozik tézisszerűen a szerzőnek az egész könyv második részében kifejtett megállapításaival, kutatási eredményeivel. Egyébként ebben az összefoglaló áttekintésben olvashatók legstíztább formájukban azok a lényeges alapelvek, amelyeket a szerző munkájában érvényesíteni törekedett. Ezek közül most kettőt emelünk ki. Róna-Tas leszögezi: „A honfoglaló magyarság történetét megkíséreltük új keretbe helyezni. Ennek legfőbb elemei: az elméleti alapok, a szigorúbb metodika, a szélesebb forrásanyag és a tágabb történeti összefüggés” (299. o.). A másik pedig a következő: „igyekeztünk az elkerülhetetlen feltételezések számát a minimumra csökkenteni, s inkább vállaltuk annak kimondását, hogy a képet vagy annak egy-egy részletét nem látjuk világosan, vagy hogy bizonyos kérdések megoldását nyitva kell hagynunk, mint hogy többszörös feltételezések ingatag épületét emeljük” (299. o.). Elismerjük: rendkívül szigorúak a kritériumok, nagyon magas a mérce, de rögvest már előre is jelezzük, hogy a szerzőnek nem mindig sikerült ezeket az alapelveket hiánytalanul megvalósítania.

A könyv második nagy része tematikailag tulajdonképpen három egységre tagolható. Az első egység nyelvészeti jellegű, a második a honfoglalással és a honfoglaló magyarsággal foglalkozik, a harmadik egység öt – különböző tárgyú – tanulmányt tartalmaz.

A történeti forrásokban előforduló s a magyarsággal kapcsolatban álló neveket tárgyaló rész elméleti bevezetőjében meglepetéssel láttuk azt a megjegyzést, amely arról szól, hogy a krónikáinkban olvasható Hunor személynév a hun népnévből származik (210. o.). A jelenleg leginkább elfogadott nyelvészeti felfogás ugyanis a Hunor elnevezést az onogur népnévből vezeti le.¹⁹ Nem ártott volna, ha a szerző egyrészt itt utal arra, hogy ezt a származtatást ő miért tartja rossznak, tévesnek, másrészt pedig – saját kifejezése szerint: „pozitív kifejtés” formájában – elmondja a maga érvelését. A *türk* népnév eredetének, létrejöttének és a magyarokra való alkalmazása kérdéskörének elemzése során a szerző számos jelentős megállapítást tesz. Közülük különösen érdekes az, amelyben a szerző úgy foglal állást, hogy a magyarok ugyan ismerték a türk nevet, de önmagukra soha nem használták (214. o.). Azt

Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok történetéből. Pécs, 1995.

¹⁸ Lásd például Boba I.: Morávia története új megvilágításban. Kísérletek a középkori források újraértelmezésére. METEM-könyvek 11. Budapest, 1996. (részletes bibliográfiával).

¹⁹ Erre például Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések, új válaszok. Budapest, 1993. 29–31., 202. (a továbbiakban: Györffy 1993.)

azonban szóvá kell tennünk: egyáltalán nem valószínű (sőt teljesen valószínűtlen) Róna-Tas véleménye, hogy ti. Termecsü (Tormás) és Bulcsú *szlávul* beszélt volna (213. o.). Sokkal inkább az a valószínű, hogy a vezérek magyar beszédét olyan szláv tolmács fordította görögre, aki magyarul is tudott.²⁰ E témánál nem lehet elhanyagolni azt, hogy a bizánci és az arab szerzők mellett a 10. századi nyugati kútfők közül Liudprand is türköknek nevezi a magyarokat, s ezt teszi a 11. századi Bari Évkönyv is.²¹ Hasonlóan tanulságosak az *onogur* (Ungar, Hungarus) népnevekről szóló fejtegetései. Valószínűnek tartja, hogy az onogur török név szláv változatát a szlávok már az etelközi magyarok jelölésére használták. Az a kijelentése viszont téves, miszerint e nevet „a szlávok szomszédai ... forrásokkal bizonyíthatóan a magyarokra csak a 9. század végétől, a honfoglalás után alkalmazták” (220. o.). Ténylegesen a szlávok nyugati – latinul író – szomszédai körében legkésőbb már 882-ben megjelent az Ungri népnév. A Szent Bertin Évkönyv (Annales Bertiniani) a 882-es évnél említi a magyarokat ezen a néven. Az évkönyv befejező – a 862 és 882 közti időszakot tárgyaló – részét Hinkmar reimsi érsek írta, aki 882-ben halt meg. Ez pedig a honfoglalás előtt volt.²² Kissé pontatlan az a megfogalmazás, amely szerint a bizánci forrásokban az Ungroi népelnevezés csak a 10. század végén jelenik meg (221. o.). György barát krónikájának folytatása – amelyben e népnév már szerepel – a 960-as években íródott, ezért szerencsésebb a 10. század második felére datálni.²³

A *szavarti aszfali* névről könyvében egészen új – 1991-es akadémiai székfoglalójától is eltérő – elméletet fejtett ki a szerző (221-223., 322-326. o.). E koncepciójának lényege az, hogy a szavarti nép ugyan létezett a Kaukázusban, de a szavartiknak és a magyaroknak nincs közük egymáshoz, a magyaroknak soha nem volt szavarti a nevük. A szavarti elnevezést Róna-Tas szerint Bīborbanszületett Konstantinos bizánci császár ma még nem ismert okból – azaz önkényesen – téves névátvitel révén alkalmazta a magyarokra. Éppen emiatt Róna-Tas korábbi véleményétől eltérően a 10. századi kijevei levél szavarti adatát már nem hozta összefüggésbe a magyarsággal.²⁴ E nézet erősen vitatható pontjaira később térünk vissza. Hasonlóan eredeti Róna-Tas véleménye a *baskír* névről. Eszerint a kárpát-medencei magyarok baskír elnevezése – miként a volgai magyarok baskír neve is – a volgai bulgároktól származik, akik legkésőbb a 8. századtól kezdték e névvel illetni a magyarokat. Innen került a muszlim szerzőkhöz, akik a 10. század elejétől ezen a néven említik a magyarokat (223-226. o.). E koncepcióhoz több megjegyzés is fűzhető. Így a szerző adós maradt annak megválaszolásával, hogy a volgai bulgárok *miért* hívták e néven a volgai magyarokat. A volgai bulgárokra visszavezethető

²⁰ Györffy Gy.: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. AÉ (97) 1970. 198. Még a kazár nyelv inkább számításba jöhet, hiszen azt a fejedelmi udvarban érvényesülő kétnyelvűség miatt Termacsu (Tormás), Bulcsú és Gyula feltehetően jól ismerték. Ehhez lásd Ligeti L.: Levédia és Etelköz. MNYTK 1985. (a továbbiakban: Ligeti 1985.) 59.

²¹ Hóman B.: Történetírás és forráskritika. Budapest, 1938. 192.; Makk F.: Külföldi források és a korai magyar történelem (X–XII. század). AUSz AH (102) 1995. 35.

²² Lexikon des Mittelalters. I/4. München–Zürich 1979. 661., V/1. 1991. 29.

²³ Moravcsik, Gy.: Byzantinoturcica. I. Berlin, 1958. 269–270.

²⁴ Róna-Tas A.: A keleti magyarok egy kairói geniza-levéiben. Évkönyv. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete [Scheiber Sándor tiszteletére]. 1983/1984. Budapest, 1984. 293–296.

magyarázatnak egyébként gyengéje az, hogy már Al-Ballhi (+934) így hívta mind a baskíriai, mind a pannóniai magyarokat a 10. század elején, pedig ő távol, Közép-Ázsiában élt. A magyarokat jelölő baskír népnév keletkezésére más magyarázat is van.²⁵ Úgy tűnik, hogy ez a *baskír* probléma továbbra is megoldatlan.

Egészen új elméletet olvashatunk a *magyar* népnév eredetére és jelentésére vonatkozóan. Róna-Tas e népnevet két külön szóra vezeti vissza: közülük az első (*magy*) az ember jelentésű (finn ugor *manys*) manszi, a második (*ar*) pedig a szintén finnugor *er* szó, amelynek eredeti jelentése szintén ember volt, s kezdetben egy önálló finnugor népet jelölt. Az erek népe az ugarság negyedik tagja volt a manszi, a hanti és a magyar mellett. A magyarok és az erek az ugarság kötelékéből együtt váltak ki, majd összeolvadtak (235., 246. o.). Ez lett a magyarok önelnevezése, amelyet azután a volgai bulgárokkal északra, a későbbi Magna Hungariába vonuló volgai magyarok is magukkal vittek. Ezt bizonyítja az, hogy a Káma folyó melletti Csisztopolban talált s 1311-ből való sírfeliraton a szerző szerint a Madzsar megkülönböztető név található, s ez az elhunyt személy magyar etnikumára utal (220., 236. o.). Két megjegyzésünk van mindezzel kapcsolatban. Az egyik az, hogy az uralisztika, illetve finnugrisztika mindenképp ősi finnugor *er* népről nem tudott. Fontos lesz e szakterület specialistáinak véleménye. Mindenesetre számunkra Róna-Tas okfejtése nem tűnik meggyőzőnek. A másik észrevételünk pedig az, hogy – másokhoz hasonlóan – lehetségesnek tartjuk: a Madzsar (magyar) népnév csisztopoli viselője nem volgai magyar volt, hanem kárpát-medencei magyar, akit a tatárok hurcoltak el fogságba sok más magyarral együtt.²⁶ Arra is hivatkozni kell, hogy a magyar népnév más úton is keletkezhetett. Ezt mutatja az, hogy népnevünk eredetének és jelentésének magyarázatára jelenleg legalább még fél tucat elmélet olvasható a szakirodalomban. Közöttük találhatók olyanok is, amelyek szintén az utóbbi időben fogalmazódtak meg.²⁷

A kérdés tehát semmiképpen sem tekinthető lezártnak, megoldottnak. Ez a szakmai probléma más esetekhez hasonlóan ugyancsak cáfolja Róna-Tas azon állítását, amely szerint saját kutatásai során: „A végeredmény nagymértékben egyezik mások megállapításával. Ezt nem kis megnyugvással veszem tudomásul, mert azt jelenti, hogy az alapvető kérdésekben a magyar tudományban konszenzus uralkodik” (12. o.). Ténylegesen azonban igen sok alapvető kérdésben nincs konszenzus, azaz a szerzőnek óvatosabban kellett volna nyilatkoznia.

Itt lehet megemlíteni azt, hogy a *magyar* népnév és a *megyer* törzsnév kapcsolatáról nagyon érdekes feltevést dolgozott ki Róna-Tas. Eszerint az eredeti *madzsar* alakból jött létre mindkettő. A *magyar* népnév kialakulása a magyar nyelvben

²⁵ A honfoglalás korának írott forrásai. Szerkesztette Kristó Gy. SzKK 7. Szeged, 1995. 49–51. (a továbbiakban: HKÍF); Ligeti 1986. 396–400.; Czegléd K.: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985. 16. (a továbbiakban: Czegléd 1985.)

²⁶ Kristó Gy.: A magyar nemzet megszületése. SzKK 12. Szeged, 1997. 139–41.

²⁷ Veres P.: Duális osztályozó rendszerek. Ethnographia (87) 1976. 353.; Veres, P.: The Ethnogenesis of the Hungarian People. Problems of Ecologic Adaptation and Cultural Change. Occasional Papers in Anthropology 5. Budapest, 1996. 22–29. (a továbbiakban: Veres 1996.) ; Berta Á.: Magyarok a steppe országútján (Törzsek és törzsnevek). Árpád előtt és után. Szerkesztette Kristó Gy. és Makk F. Szeged, 1996. 37.

érvényesülő szó eleji hangsúly hatásával, míg a *megyer* törzsnév a török nyelvben meglevő szóvégi hangsúly hatásával magyarázható (236-237. o.). E szellemes ötlet azonban további bizonyításra szorul. Szükség lenne legalább egy-két analóg példára magyar-török viszonylatban, de egyelőre Róna-Tas még egyetlen analóg példát sem tudott előhozni, felmutatni! Ugyanakkor a magyar nyelvészetben hagyományos felfogás nyomán mi is úgy látjuk, hogy nem különböző jellegű hangsúlyok szerepéről, hanem sokkal inkább a magyar nyelvben gyakran tapasztalható magánhangzó-harmónia (itt: kétirányú hangrendi kiegyenlítődéss) egy konkrét, jól ismert esetről van szó, amikor is egy vegyes hangrendű szóból (madzser) egyaránt kialakul egy mély hangrendű (magyar) és egy magas hangrendű (megyer) változat. (Éppen olyan jelenségről van szó, mint a *cseljad* szóból létrejött *család*, illetve *cseléd* változatok esetében).²⁸ Azaz mind a *magyar*, mind a *megyer* teljes mértékben magyar nyelvi fejleménynek minősül, tehát török nyelvi hangsúlynak semmilyen szerepet sem kell tulajdonítanunk a *megyer* forma létrejöttében.

A könyv második részének második tematikai egysége a honfoglalással és a honfoglaló magyar néppel foglalkozik alig valamivel több mint félszáz oldalon, ami az egész mű egyhetede mindössze. Biztosan nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy ez komoly belső aránytalanságot jelent, hiszen a munka főcíme csupán erre a félszáz oldalra utal! Még nagyobb a probléma azáltal, hogy általában rendkívül rövid a tárgyalás, holott az egyetemistáknak (és a szakembereknek) készült kézikönyvben – jórészt éppen a nagyszámú új megállapítás miatt is – a részletesebb elemző okfejtés mindenképpen szükséges lett volna! Meg vagyunk győződve arról, hogy ezek a fejezetek fogják a legnagyobb vitákat kiváltani történészek, régészek és nyelvészek körében. Az egész egység bevezetőjének, mintegy a honfoglalás előzményének tekinthető az őshazák és a magyarság vándorútját bemutató fejezet, amely tömörsége miatt meglehetősen nehéz olvasmány. Tömörsége mellett akadályozza a megértést az is, hogy a szorosan ide tartozó fejtegetések részben már jóval korábban olvashatók voltak, részben pedig majd csak a könyv vége felé fognak tárgyalásra kerülni. Komoly szövegfilológiai búvárkodással lehet csak a különböző, szétszórt helyeken levő szövegek tartalmazta okfejtést nyomon követni és megérteni. Ráadásul új mondanivalója bőven van.

Előrebocsátjuk: a magyarság őshazájáról és vándorlásáról Róna-Tas – a jelenleg uralkodó nézethez képest – összességében lényegesen új elméletet dolgozott ki. Újszerű már a kiindulópont: az ún. uráli népek őshazáját, amely szerinte a 6-5. évezredben állott fent, — a négy tajgafa (luc-, cirbolya-, jegenye-, vörösfenyő) és a *szil* egy régióban történő előfordulása alapján — az Urál hegység középső részére helyezi oly módon, hogy az uráli őshaza döntően attól nyugatra a Volga és a Káma folyók vidékén volt, de kismértékben átnyúlhatott az Urálon keletre is. Ez az uráli őshaza a Kr.e. 4000 körül kezdett felbomlani, mert ekkor váltak ki a finnugorok ősei (42-43., 87-89. o.).

Ezzel a koncepcióval kapcsolatban a következő észrevételeket lehet megfogalmazni. Az az életföldrajzi térkép (4. sz.), amelynek alapját egyébként Hajdú

²⁸ Erre lásd például A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. Főszerkesztő: Benkő L. Budapest, 1970. 816–817.; Bárczi G. – Benkő L. – Berrár J.: A magyar nyelv története. Budapest, 1987. 160–161.

Péter 1953-as könyvének 1. sz. térképe jelenti, egyáltalában nem alkalmas Róna-Tas uráli őshaza elméletének az igazolására. Hiszen a tajgafák közül sem a jegenye-, sem a vörösfenyő elterjedésének földrajzi határait nem tartalmazza. Biogeográfiai szempontból különösen a vörösfenyő (*Larix*) minősül fontosnak, mert e tűlevelű fa – szakvélemény szerint – csupán a Kr. e. I. évezred első felében hatolt át az Urál hegységen keletről nyugatra, amikor már a finnugor egység sem létezett.²⁹ Azután ismét csak hiányolni tudjuk azt, hogy Róna-Tas a maga nézetét részletesebb argumentáció és elemző okfejtés nélkül közli velünk. Holott ismert az, hogy az uráli őshazát az 1960-as évektől – ugyancsak a négy tajgafa és a szil együttesének előfordulása alapján – Hajdú Péter és követői vagy teljes egészében az Uráltól keletre helyezik el, vagy pedig úgy lokalizálják újabban, hogy az őshaza az Urál hegység tágabb környezetében, mindenekelőtt a hegységtől keletre terült el.³⁰ A két felfogás tehát nem ugyanaz! De jelentősen különbözik Róna-Tas véleményétől Veres Péter nézete is, amely – szintén a négy tajgafa és a szil egy régióban történő előfordulását véve alapul – az uráli népesség őshazáját az Urál hegység mindkét oldalára helyezi olyképpen, hogy szibériai részen mind dél felé, mind keleti irányban (utóbbi esetben egészen az Ob és az Irtis folyókig) jelentősen kiterjeszti az őshaza határait.³¹ Ebből adódóan megállapítható: e fontos problémát illetően sincs konszenzus a kutatók között. Úgy tűnik, hogy egyelőre több lehetőséggel is érdemes számolni. Az azonban nem kétséges, hogy az uráli őshaza kérdésében a különböző nézetek ütközni fognak, s komoly viták várhatók. De nyilvánvaló: ha az uráli őshaza Róna-Tas féle lokalizálása nem fogja megállni a helyét, akkor borulni fog a finnugor, illetve az ugor őshaza koncepciója is (az előbbi döntő mértékben az Uráltól nyugatra a Volga és az Urál vidékére, az utóbbit pedig teljes egészében az Uráltól nyugatra helyezte el). Ebben az esetben tarthatatlan lesz a magyarság egész előtörténetének általa megrajzolt képe is.

A feltételezett ugor őshaza északi és keleti részén az obi-ugorok, a nyugati és a déli részén a magyarok (mancsák) és az erek laktak. Itt a Volga-Káma vidékén történt meg a magyarok és az erek társulása, illetve összeolvadása. Ekkor, a Kr. e. 8-5. században kezdődött a magyar nép önálló élete, s ezzel indult a magyarság korai története, amely tehát mindvégig Európában játszódtott le (246., 18. o.). Az önálló útra lépett magyarság – ismeretlen időben és ismeretlen ok miatt – délebbre húzódott, s az Urál déli részén, az Urál folyó vidékén, illetve attól esetleg kissé keletebbre terült el a magyarok (első) őshazája, ahol őseink évszázadokig laktak, és fokozatosan áttértek a nomád életmódra (246., 300. o.). Meg kell azonban jegyeznünk azt, hogy – a térkép tanúsága szerint – a magyarok első őshazájának megtett vidék sivatagos terület, amely éppen emiatt nomadizálásra (pontosabban lovasnomád életmódra)

²⁹ A térképre lásd Hajdú P.: A magyarság kialakulásának előzményei. Nyelvtudományi Értekezések 2. Budapest, 1953. 16–17. A vörösfenyő terjedésére lásd Hajdú P. – Domokos P.: Uráli nyelvrokaink. Budapest, 1978. (a továbbiakban: Hajdú – Domokos 1978.) 56.; Hajdú, P. – Domokos, P.: Die uralischen Sprachen und Literaturen. Budapest, 1987. (a továbbiakban: Hajdú – Domokos 1987.) 293.

³⁰ Hajdú – Domokos 1987. 293–294. Hajdú P.: Uráli nyelvek. KMTL 700.

³¹ Veres P.: A finnugor őshaza meghatározásának vitatott kérdései a legújabb adatok alapján. Népi kultúra – Népi társadalom XVI. Szerkesztette Paládi-Kovács A. Budapest, 1991. 124–129.; Veres 1996. 11–12.

egyáltalán nem volt alkalmas! Innen a Kaukázus előterébe költöztek. Ebből kitűnik, hogy Róna-Tas nem számol Baskíriával mint az egész magyarság egyik őshazájával, illetve szállásterületével, ahol 1235-1236-ban Juliánus barát megalálta a baskíriai magyarok utódait.

Róna-Tas szerint a magyarok következő szállásterülete a Don–Kubán folyók vidékén volt. Az Urál déli részéről a Kr. u. 6. század végén (illetve másik megfogalmazása alapján: a 7. század elején) vándoroltak ide a magyarok (248., 256. o.). A területet korábban az onogur-bulgárok lakták, akik egy lázadásuk bukása után nyugatra távoztak a 6. század végén, illetve a 7. század elején. A Dnyeper és a Dnyeszter közti területen Kuvrat vezetésével 635-ben létrehozták a Bulgár Birodalmat. Az általuk elhagyott vidékre telepedtek le a magyarok, s itt éltek a 7. század végéig a Kazár Birodalmon belül. Ebben az időben rendszerezések voltak a kazár-bulgár összecsapások, amelyekben a magyarok a kazárok oldalán vettek részt (248., 257. o.). E hadakozások következtében 670 körül a Dnyeper központú Bulgár Birodalom teljesen összeomlott (181., 190., 248., 257., 301. o.).

Ez a nézet nyilvánvalóan a régi, egykori – 1921-es, Gombocz-féle – kubáni, illetve kaukázusi őshazaelmélet módosított formában történt felújítása.³² Az elmélet egyetlen pillérét sem támaszolja alá azonban szilárd, perdöntő adat. Ennek ellenére Róna-Tas kész ténynek veszi a kubáni őshaza létét. Korábban a kaukázusi őshaza bizonyítására hozták fel VII. (Bíborbanszületett) Konstantinos császár műve (a továbbiakban: DAI) azon kitételét, nüszerint a magyarok „Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden hábotújukban együtt harcoltak a kazárokkal”.³³ Ezt, mint lehetőséget, Róna-Tas sem zárja ki, sőt felveti, hogy Levedi magyar fejedelem kazár házassága is ezzel állhat összefüggésben. Minthogy azonban Róna-Tas a 9. század második felére, végére helyezi Levedit, végül is bizonytalannak tekinti a DAI ezen passzusainak a magyarok Kubán-vidéki tartózkodásával való összekapcsolását. Mi nemcsak Levedi 9. századi szereplése miatt tartjuk teljesen lehetetlennek azt, hogy ezen adatokat a feltételezett kubáni időszakra vonatkoztassuk, hanem azért is, mert a 10. század közepén (amikor a DAI íródott) a tudós császár informátorai 300 évvel korábbi eseményekre természetesen semmiképpen sem emlékezhetek, s ami még fontosabb: ilyen idős hagyományok sem állhattak rendelkezésükre.

Ha itt a szerző nem is érvel a magyar nyelv török és a alán jövevényszavaival, másutt megteszi (kénytelenek vagyunk újólá megjegyezni: a kézikönyv ezúttal is nehezen kezelhető). Úgy véli, hogy a honfoglalás előtti török jövevényszavainkat, főleg azok bizonyos csoportjait (például szőlő, bor, körte, alma, som, dió) vagy a Kubán vidékén, vagy a Fekete-tenger északi mellékén vettük át, ugyanúgy az államélet, a közelet, a vallás fogalomkörébe tartozó szavak átvételére is e területeken kerülhetett sor a Bulgár-török és a Kazár Birodalmak keretén belül (99. o.), míg az alán szavak kölcsönzése színhelyül a kubáni őshazát jelöli meg (258. o.). Ezzel szemben van olyan megalapozott vélemény, amely a török és az alán szavak magyarba kerülését földrajzilag a Fekete-tenger északi környezetébe és a Kárpát-medencébe

³² Gombocz Z.: A bolgár-kérdés és a magyar húnmonda. Magyar Nyelv (17) 1921. 15–19.

³³ Moravcsik Gy.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984. 43. (a továbbiakban: Moravcsik 1984.)

teszi.³⁴ Arra pedig feltétlenül hivatkoznunk kell, hogy mind ez ideig egyetlen olyan régészeti leletet sem ástak ki a Don–Kubán vidékén, amely érdemi kapcsolatba lenne hozható a magyarsággal! Végül is kimondjuk: Róna-Tas kubáni őshazaelmélete – amely egymásra épített feltevések sorozatából áll – nem győzött meg bennünket. Úgy látjuk, hogy a Don–Kubán vidékét – legalábbis Róna-Tas érvei alapján az általa elképzelt formában – nem tekinthetjük a magyarság vándorlása egyik állomásának.

Viszont úgy véljük: változatlanul a magyarság egészének egyik szállásterületeként kell számításba venni az ún. baskíriai őshazát, azaz Baskíriát a Volga–Káma vidékén. Azt elismerjük, hogy perdöntő, ún. 100%-os adatunk nincs a baskíriai őshaza alátámasztására. De ugyanakkor több olyan érv sorakoztatható fel mellette, amelyek együtt megalapozottá tehetik, valószínűsíthetik ezt a nézetet. (Csak zárójelben jegyezzük meg: hasonló jellegű és fajsúlyú érveket és adatokat a kubáni őshaza mellett nem lehet felsorolni!) Ezek pedig a következők: 1) a Bolsie Tigani magyar régészeti anyag; 2) a Jenő és a Gyarmat törzsnév előfordulása a későbbi baskíroknál; 3) a baskír népnév; 4) Julianus magyarjai 1235–1236-ban Baskíriában. Róna-Tas szerint mindezek az adatok azzal magyarázhatók, hogy a 8. századtól kezdve az ún. volgai bulgárokkal Etelközből magyar néprész vonult ide (lásd alább!). Erre azonban semmilyen bizonyíték nincs, egyetlen adat sem szól mellette! Ezek alapján azokkal értünk egyet, akik Baskíriát a magyarság egésze egyik őshazájának tekintik a vándorlás során.³⁵

Róna-Tas koncepciója szerint a 7. század végén Etelközbe (a Dnyeper és a Duna közti területre) költöztek át a magyarok, ahol birtokba vették a 670 táján elbukott Bulgár Birodalom nyugati részeit, miközben annak keleti részein a Dnyepertől a Donig a bulgárok egy csoportja helyben maradt, és behódolt a kazároknak. (A többiek – részekre válva – nyugatra vonultak: így a Kárpát-medencébe, a Balkánra és Itáliába.)³⁶ Később ezek a bulgárok mentek magyar néprészekkel együtt a Volga és a Káma vidékére: ők lettek a volgai bulgárok, illetve a volgai (= baskíriai) magyarok. Az etelközi magyarok a 8. század végéig a kazárok uralma alatt éltek, részt vettek háborúikban, s ők biztosították katonailag nyugat felől a Kazár Birodalmat. Kazár hatásra kettős fejedelemség alakult ki a magyaroknál (künde ~ dzsila), de ez nem öltött szakrális jelleget, eltérően a kazár fejlődéstől. A künde fő szálláshelye a keleti vidékeken helyezkedett el, a dzsila (gyula) fő szállásterülete a nyugati részekén volt. 800 körül a magyarok már teljesen önállóak voltak, s ekkoriban csatlakoztak hozzájuk a kazár kavarok, akik a zsidó vallás felvétele miatti belviszályban vereséget szenvedtek Kazáriában. Ezt követően építették fel 838-ban a kazárok a Don bal partján Šarkel erődjét. Róna-Tas fogalmazása szerint „A korszak második felében már önálló és

³⁴ Kristó 1995. 194–198.

³⁵ Czeglédy 1985. 162.; Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1991. 182–183., 301. (a továbbiakban: Németh 1991.); Fodor I.: A magyarság születése. Budapest, 1992. 59., 93–96. (a továbbiakban: Fodor 1992.); Kristó Gy.: Magyar honfoglalás – honfoglaló magyarok. Budapest, 1996. 35–36. (a továbbiakban: Kristó 1996a)

³⁶ Másként látja a Kuvrat-féle onogur-bulgárok történetét például Bálint 1991. 102–107.; Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem forrásai. I. MÖK 5. Szeged, 1992. 213., 218–220.; Fodor I.: A magyar őstörténet vázlata. Különlenyomat a Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. kötetéből. Miskolc, 1994. 108. (a továbbiakban: Fodor 1994b)

jelentős európai hatalommá vált” a magyarság. Ezt jelzik a nyugati kalandozások, amelyeknek eredményeképpen – a súlypont áthelyeződése révén – megerősödött a gyula (az Árpád-ház) s meggyengült Levedi fejedelem (a künde) helyzete. Majd a 9. század végi belviszályok során a kavarok által támogatott Árpád-ház megbuktatta a Levedi-házat, amelynek uralmát a kangar besenyő támadások teljesen aláásták. Levedi nem önként mondott le hatalmáról, miként a DAI állítja, hanem Álmos, a gyula fosztotta meg őt trónjától, és saját fiát, Árpádot választotta meg uralkodónak 889-890 táján, s ehhez utólag megszerezte a kazár kagán elismerését.³⁷ Vagyis Róna-Tas nem számol Álmos fejedelemségével (105-106., 181-190., 229., 248-250., 256-260., 274., 323. o.).

Róna-Tas Etelköz-konceptiójának számos gyenge pontja van. Mindenekelőtt elfogadhatatlan számunkra az, hogy Levediát a szerző nem tekinti önálló – időben és térben Etelköz előtt levő – magyar őshazának, hanem csak Levedi fejedelem törzsi szálláshelyének, amely Etelköz keleti felében helyezkedett volna el (259-260., 301. o.). Ennek bizonyítására két – egy nyelvészeti és egy szövegértelmezési – érve van. A nyelvészeti érv lényege az, hogy a magyar névadási gyakorlat szerint Levedia nem jelölhetett jelentős nagyságú területet, hanem csak egy személy (Levedi) törzsi szálláshelyét, s így Levedia nem lehetett az egész magyarság külön őshazája.³⁸ Az igaz, hogy a magyar névadási gyakorlat szerint Levedia eredendően csak Levedi törzse szálláshelye volt, de az is igaz, hogy Levedia kapcsán a DAI az *összes* magyar törzs, valamennyi türk (= magyar) szállásterületéről szól akkor, amikor azt írja: „A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéől Levediá nak neveznek.”³⁹ Nem kétséges: a DAI az egész magyar nép őshazáját nevezte – tévedésből – Levediának; tehát egy törzs szálláshelyének a nevét átvitte az *egész nép* lakhelye jelölésére.⁴⁰

A szövegértelmezési bizonyíték abból áll, hogy Róna-Tas – Harmatta János fordítása és értelmezése nyomán – Moravcsik Gyula hagyományos és klasszikus fordításától eltérően interpretálja a Levediával kapcsolatos DAI-helyeket. A háromféle fordítás, illetve értelmezés a következő:

Moravcsik: „A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéől Levediának neveznek, ... az imént említett Levediában folyik a Chidmas folyó ... Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az *egyik rész* kelet felé, Perzsia vidékén *telepedett le* [kiemelés: M. F.], s ezeket a türkök régi nevén mostanáig sabartoi asphaloinak hívják, a *másik rész* pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel *nyugatra ment lakni* [azaz nyugaton

³⁷ Levedi erőszakos megbuktatására már utalt például Györfly Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 158–159. (a továbbiakban: Györfly 1959.)

³⁸ Ehhez lásd például Györfly Gy.: Levedia és Etelköz kérdéséhez. MNyTK 1985. 5.; Benkő L.: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Lëved és Etelköz kapcsán. MNyTK 1985. 11–12. (a továbbiakban: Benkő 1985.); Harmatta 1985. 42.

³⁹ Moravcsik 1984. 42.

⁴⁰ Benkő 1985. 11., 12., 20.

telepedett le: M. F.], az Etelküzi nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.”

Majd az Árpád vezette türkök Etelközből való elmeneküléséről és a honfoglalásról szól a DAI, azután így folytatódik a szöveg: „A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé, Perzsia vidékén *telepedett le* [kiemelés: M. F.], ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.”⁴¹

E fordítás világos: a kangar besenyők támadása következtében a magyarság kettészakadt: egyik része Levediától keletre, Perzsia vidékén telepedett le, a másik rész pedig Levediától nyugatra, Etelközbe ment lakni, tehát ott telepedett le.

Harmatta interpretációja szerint a besenyő támadás után a magyarság ugyan kettévált, de elvándorlás, szétköltöztetés (azaz két külön helyen történő letelepedés) nem volt, mivel a kérdéses két helyen a görög κατοικέω igének nem 'bevándorol, letelepszik, betelepül', hanem 'lakik, él valahol' a jelentése. Ily módon a kritikus helyek fordítása a következő lenne: „és az egyik rész kelet felé, Perzsia irányában *lakott* [kiemelés: M. F.], ... a másik rész pedig nyugat felé *lakott* [kiemelés: M. F.]... az Atelkuzu-nak nevezett helyeken, amely helyeken most a besenyők népe lakik.” Ha jól értjük, akkor Harmatta úgy látja, hogy az első (888-ra datált) besenyő támadás után is a magyarság egésze a helyén maradt Etelközben, de a besenyők közéjük történő betelepődése nyomán a magyarok kettészakadtak. Az egyik rész Etelköz nyugati részén (= nyugat felé), a másik rész Etelköz keleti részén (= kelet felé) lakott.⁴²

Harmatta felfogását több oldalról is bírálat érte. Egyfelől hangsúlyozták azt, hogy grammatikailag a κατοικέω ige jelentése a vitatott helyeken kétséget kizáróan 'betelepszik, áttelepszik, letelepszik', másfelől pedig helyesen mutattak rá arra is, hogy amikor másodszor szerepel a DAI-ban a Perzsiára való utalás, akkor ott a κατασκηνώ ige található, s ennek az igének a DAI minden más helyén – így itt is – 'betelepszik, letáborozik, megtelepedik' jelentése van.⁴³ Szerintünk sem egyszerű stílári változatról van szó. Nagyon is lényeges gondolati tartalma van a κατασκηνώ ige participium aoristi act. alakja szerepeltetésének. Használatával a DAI szerzője világosan megmondja – mintegy a korábbi állítását megerősítve –, hogy *betelepült* népről van szó, azaz olyan népről, amely előzőleg máshol élt, s onnan *telepedett be* Perzsia vidékére! Azaz Moravcsik fordítása jó! Szerintünk is! Harmattát azonban ez a kritika nem győzte meg, kitartott véleménye mellett.⁴⁴

⁴¹ Moravcsik 1984. 42., 43., 43–44., 45.

⁴² Harmatta 1985. 46.

⁴³ Olajos T.: Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részleteihez. MNy (91) 1995. 44–46.; Vékony G.: Levedia meg Atel és Kuzu. MNy (82) 1986. 44. Megjegyezzük, hogy a modern angol és orosz fordítások is Moravcsik fordítását igazolják. Erre lásd Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Greek text ed. by Moravcsik, Gy. English translation by Jenkins, R. J. H. Dumbarton Oaks 1967. 171–175.; Г. Г. Литаврин–А. П. Новоселцев: Константин Багрянородный, Об управлении империей. Москва 1991. 2., javított kiadás 159., 161., 163.

⁴⁴ Harmatta J.: Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei. A honfoglaláskor írott forrásai. Szerkesztette Kovács L. és Veszprémy L. Budapest, 1996. 109.; Harmatta J.: A magyar honfoglalás írásos kútforrásai. Rubicon 1996/7. sz. 27.

Róna-Tas – miután előzőleg eléggé következtetlen módon két ízben is a kritikus helyeket tartalmazó DAI-rész idézésekor Moravcsik fordítását fogadta el (221-222., 322-323. o.) – itt most átvette Harmatta téves interpretációját, és a következő fordítást adta: „Az egyik rész keleten, Perzsia vidékén lakik [nem oda vándorolt!], ezeket a türkök régi nevén mostanáig szavarti aszfalinak hívják, másik részük pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugaton lakott az Etekküzü nevű helyeken [a görögben többes szám van], ott, ahol mostanában a besenyők népe lakik ... A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén [szó szerint: Perzsia határai felé] lakik, ezek a nyugaton lakó előbb említett türkök mostanáig küldenek kereskedelmi megbízottakat [pragmateutasz], akik felkeresik őket, és hivatalos üzeneteket hoznak vissza tőlük” (325. o.).

Ezen fordítás és interpretáció alapján *Róna-Tas* azt mondja, hogy – mivel Levedia nem volt az egész magyarság őshazája – a magyarok a kubáni szálláshelyükről egyenesen Etekközbe (a Dnyeper és a Duna közti vidékre) költöztek.⁴⁵ Nem volt szétköltözés az első besenyő támadás után sem (amit 889 tájára datál), mindenki helyben maradt, Perzsiába sem költöztek magyarok, így a szavarti aszfali sem utalhat perzsiai magyarokra, hiszen ilyenek nem is voltak. *Róna-Tas* úgy véli, hogy a korban gyakori névátvitel jelenségéről van szó: a Kaukázus környéki (s az örmény forrásokban szereplő) *sevordi* ~ *szevordi* népvét a DAI szerzője a keleti magyarokra vonatkoztatta, akiken *Róna-Tas* szerint a volgai magyarokat értették a magyar követek és nyomukban a tudós császár is. Ez viszont teljesen váratlan fordulat az okfejtésben. Hiszen az ún. keleti (= volgai) magyarok és az etelközi magyarok, majd később a kárpát-medencei magyarok és a volgai magyarok nagy távolságra éltek egymástól, amit a magyar követek és a császár is jól tudtak. Eszerint a DAI logikusan mégiscsak úgy értendő, hogy a kangar besenyő támadás után a magyarság *kettészakadt és szétvált*, s az egyik rész Etekközbe vonult, a másik rész keletre Perzsia irányában a *Volgánál* telepedett le. *Róna-Tas* tehát nem etelközi és perzsiai magyarokra, hanem etelközi és volgai magyarokra bontja szét a kettészakadt magyarságot (221-223., 324-326. o.). (Azt hisszük, hogy Harmattának – a téves fordításon alapuló – téves interpretációja még mindig logikusabb volt.) *Róna-Tas* saját elméletének érdekében még a Harmatta-féle fordítást is megváltoztatta, tegyük hozzá: rosszul. A besenyő támadás utáni szétszakadást tárgyaló mondatban mind „az egyik rész”, mind „a másik rész” – mint alanyok – mellett ugyanazon igének (κατοικέω) ugyanazon alakja (indicativus aoristi act.) áll, tehát mindenképpen *múlt* idővel kell fordítani (akár: lakott, akár: betelepedett jelentésben).⁴⁶ *Róna-Tas* viszont az első esetben – nagy meglepetésre – a múlt idejű alakot jelen idővel (*lakik*) adja vissza, a második esetben már múlt idővel. Mivel magyarázható ez? 1) Lehet sajtóhiba!? De az egész okfejtés, érvelés alapjául szolgáló, egyik legkényesebb helyen? 2) Tudatosan fordította így, hogy ezzel is erősítse: a keleti (volgai) magyarokról van szó, akikről ismert volt a DAI megírása idején az, hogy a keleti részeken laktak. Ezt a variációt támasztja alá az is, hogy az idézett átitetés utolsó mondatában szintén a *lakik* igealakkal él a

⁴⁵ Etekköz hasonló földrajzi lokalizálásra lásd például Pauler Gy.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. 23. (a továbbiakban: Pauler 1900.); Kristó Gy.: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). SzKK 3. Szeged, 1993. 72.; Fodor 1994b. 109.

⁴⁶ Moravcsik 1984. 44.

κατασκηνώ participium aoristi act. alakjának fordításakor, holott ez múlt idejű cselekvésre utal (lásd Moravcsik fordítását). Az külön kérdés, hogy a κατασκηνώ igének a DAI-ban nincs 'lakik' jelentése.⁴⁷

Elfogadhatatlan számunkra az, hogy téves értelmezés eredményeképpen Róna-Tas kiiktartja a perzsiai (szavárd) magyarokat. A szavarti (aszfali) = szavárd magyarok léte bizonyítására ugyanis a DAI idézett helyei mellett nyomós érvek sorakoztathatók fel, s ezeknek az érveknek, adatoknak a száma nem is kevés. Így Anonymus beszél Szovárd (Zuard, Zuardu) vezérről, aki a honfoglalás idején élt, s nevéhez fűződik egy magyar néprész elköltözése a Kárpát-medencéből s letelepedése a Balkánon. Utóbbi eseménysorban több kutató a szavárd magyarok Perzsia vidékére költözésének kései, hagyománybeli lecsapódását látja. Kézai művében is megőrződött a perzsiai magyarok emléke. A perszonifikálódott népnév a középkori Magyarországon nemzetségnévként és személynévként is funkcionált. A perzsiai szavárd magyarok emlékét őrizte meg keresztény királyuk, Jeretamir nevével együtt XXII. János pápa egyik, 1329-es bullája, amely kaukázusi népek között Ungari Asiatici-ról (ázsiai magyarokról) beszél.⁴⁸

Mindezek alapján a Levedia kiiktatására felhozott nyelvészeti és szövegértelmezési érveket nem tekintjük megalapozottaknak, s ezért az a véleményünk, hogy Levediót továbbra is – a DAI felfogásának értelmében – a magyarság egésze őshazájának kell tekinteni.

Levedia földrajzi fekvésével kapcsolatban számos nézet fogalmazódott meg. Mi azzal a véleménnyel értünk egyet, amely Levediót a Dontól nyugatra helyezi el. Úgy látjuk – éppen Erelköz tárgyalt geográfiai helyzeténél fogva –, hogy Levedia, mint az egész magyarság szállásterülete, nagyjából a Dnyeper és a Don folyók között terült el.⁴⁹ A magyarok a 9. század húszas-harmincas éveinek fordulóján – szerintünk esetleg a 810-es évek végén – érkezhettek Baskíriából Levedióba, ahol a hét törzs (Hetümogyer = Hetümodzser) vezetője (fejedelme) Levedi lett.⁵⁰ Katonai konfliktusokra került sor a kazárok és a magyarok között, ennek nyomán építették a kazárok a Don bal partján Šarkelt. A kazár-magyar ellenségeskedésekre muszlim forrás is utal.⁵¹ A 840-es évek elején a kazárok hódoltatták s bekebelezték Levediót, amely a Kazár Birodalom része lett. Ennek emlékét őrzi a DAI alábbi kitétele: a türkök „Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig”. Levedi ekkor kapta a kazár kagántól – a kazár feleséggel együtt – a künde (kündü ~ kende) címet mint a csatlakozott, illetve hódoltatott katonai segédnép vezetője.⁵² A kazár uralom időszakában a magyar területeken keresztül történt a kazárok részéről a Kijev

⁴⁷ Harmatta 1985. 46–47.

⁴⁸ Minderre lásd például Czeglédy 1985. 73–85.; Györffy 1993. 31–34., 81–87., 118–119.; Kristó 1996a 53–54.

⁴⁹ Minderre lásd például Zichy I.: Magyar őstörténet. Budapest, 1939. 74.; Dunlop, D. M.: The History of Jewish Kazars. Princeton, 1954. 199–200.; Németh 1991. 218.; Fodor 1994b 108.; Kristó 1996a 38., 42.

⁵⁰ Erre lásd például Ligeti L.: Gyarmat és Jenő. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Nyelvudományi Értekezések. 40. Budapest, 1963. 238.; Németh 1991. 218.; Kristó 1996a 37–39.

⁵¹ Moravcsik Gy.: Bīborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása. Budapest, 1950. 182–183.; HKÍF 34., 122. Ehhez lásd még például Fodor 1992. 102.; Kristó 1996a. 38.

⁵² Moravcsik 1984. 43. Lásd Czeglédy 1985. 124.; Ligeti 1985. 66.

környéki szlávok adóztatása a 840-es, 850-es években. A magyarok hódoltatott segédnépként „minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.”⁵³ Így a besenyők ellen is, akik már a 8. század második felében, de legkésőbb a 9. század elején elérték a Volgát, Kazária keleti határát.⁵⁴ A kangar besenyőkkel vívott harcok során elszenvedett vereségek következtében a 850-es évek elején a magyarság kettészakadt. A szavárd magyarok a Kaukázus déli vidékére, Perzsia területére mentek. 854-ben sevordi~szevordi néven ők szerepelnek örmény források szerint a Kaukázusban.⁵⁵ A szavárd~sevordi név a szabir népnévből ered, s ez utóbbi a kazárok jelölésére szolgált, emiatt kerülhetett át a magyarokra.⁵⁶ A magyarság nagyobbik része viszont Levedi fejedelem vezetésével Levediából Etelközbe távozott.⁵⁷ Utóbbiakhoz csatlakoztak az ismeretlen okból kitört lázadásuk bukása után a kazár kavarok.

Külön is megemlítjük, hogy nem elfogadható számunkra Róna-Tas azon felfogása sem, amely időben teljesen elválasztja egymástól a magyarok nyugatra vándorlását (a 7. század végére helyezve) és a kavarok lázadását, illetve csatlakozásukat a magyarokhoz (800 tájára datálva). A DAI két helyen (a 39. és 40. fejezetben) szól a – lázadásuk során vereséget szenvedő – kavaroknak magyarokhoz történő csatlakozásáról, illetve arról, hogy a kavarok *a magyarokkal együtt* telepedtek le új szállásterületükön (ti. Etelközben). Az értelmezés szempontjából főleg a második utalás fontos szerintünk. Itt ugyanis (a 40. fejezet elején) a tudós császár szövege világosan megmondja: „És így egymással egyesülve [vagy: egymáshoz csatlakozva] a türkökkel [= magyarokkal] együtt a kavarok a besenyők szálláshelyére telepedtek le.” A bizánci forrás egyértelmű közlése alapján mi tehát – másokhoz hasonlóan – úgy véljük, hogy a magyarok és a kavarok *egyszerre és együtt* távoztak Kazáriából.⁵⁸

Etelközben hatalmi harc robbant ki Levedi és Álmos között. Levedi vereséget szenvedett, s a magyarok új fejedelem a kazárok támogatásával – akiktől ő is elnyerte a kündü (künde) címet – Álmos lett a 850-es évek közepén, második felében. Ettől kezdve honosodott meg a magyaroknál kazár mintára és politikai befolyásra fokozatosan a szakrális kettős királyság rendszere.⁵⁹ Álmos uralkodása idején a 870-es

⁵³ Moravcsik 1984. 43.; Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980. 119. (a továbbiakban: Kristó 1980.)

⁵⁴ Senga 1992. 506–510.

⁵⁵ Thury J.: A magyaroknak „szavarti aszfali” neve. Sz (31) 1897. 392–393.; Czeglédy 1985. 122.

⁵⁶ Czeglédy 1985. 122., 205.; Németh 1991. 155., 162.

⁵⁷ Moravcsik 1984. 43–44., 46. Levedi fejedelem (kündü) voltára lásd például Makk F.: A turulmadártól a kettős keresztig (A korai magyar–bizánci kapcsolatok). Szabolcs–Szatmár–Beregi Szemle 1996/2. sz. 153.; Levedi fejedelem voltát jelezheti a görög szövegben a neve mellett szerepeltetett ἀρχηγός szó is. Ehhez lásd hozzászólásunkat Kristó Gy. előadásához, amely az MTA Történettudományi Intézetében 1995. nov. 13-án hangzott el. (Kristó Gy.: A korai magyar államról. História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 8. Budapest, 1996. 31–32.)

⁵⁸ Moravcsik 1984. 46., 47. Így például Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Budapest, 1972. 9.; Engel P.: Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. Budapest, 1990. 96.; Fodor 1992. 102–103.; Tóth S.: Kabarok. KMTL 311.

⁵⁹ Czeglédy 1985. 210–216.; Györffy 1959. 142.; Uhrman I.: Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. Történelmi Szemle (30) 1987/88. (a továbbiakban: Uhrmann 1988.) 211. Tagadja a szakrális rendszer meglétét a magyaroknál például Bartha A.: A magyar nép őstörténete.

évekre a magyarság megszabadult a kazár politikai befolyás alól, teljesen önálló néppé, országa pedig független fejedelemséggé lett.⁶⁰ Etelközből északra a ruszok és a szlávok, délre a bizánciak és a bulgárok, nyugatra a frankok és a morvák ellen egyaránt vezettek kalandozó hadjáratokat,⁶¹ amelyeknek az irányok alapján – Róna-Tas felfogásától eltérően – semmiféle *súlypontja* nem állapítható meg. Tulajdonképpen egy ilyen – nagyszabású – kalandozás következménye volt a honfoglalás is.

Róna-Tas alig néhány oldalon foglalkozik magával a honfoglalással. Ezt megelőzően – miként az már az utóbbi évtizedekben általános gyakorlattá vált a magyar történetírásban⁶² – ő is a honfoglalás európai összefüggéseiről szól. Nem ismeretlen a magyar kutatásban Róna-Tas azon módszere sem, miszerint a honszerzés eseménymenetének megrajzolásakor alapvetően és elsősorban a kortárs vagy közel korú idegen forrásokra kell építeni, s csak ezután lehet a kései hazai krónikák leírását ezzel összevetni (260–261. o.).⁶³ A honfoglalás eseményeire vonatkozóan meglehetősen kevés forrással rendelkezünk, s ezeknek az – egymásnak is ellentmondó – adatait gyakorlatilag még senkinek sem sikerült teljes mértékben harmonikusan összeilleszteni. Azt lehet mondani, hogy ahány kutató, annyiféle honfoglalás került leírásra.

Ez érvényes Róna-Tas esetére is, hiszen most tőle szintén olvashatunk egy – egészen rövidre szabott – honfoglalás-történetet annak számos problémájával együtt. Így nincs perdöntő adat arra, hogy 894-ben a magyarok egyidejűleg két hadjáratot vezettek volna (ti. a Balkánon és a Kárpát-medencében), biztosan csak a kárpát-medencei hadakozásra van forrásunk (ti. a Fuldai Évkönyv 894. évi közlése).⁶⁴ Egyik alkalommal Róna-Tas tényként közli, hogy 894-ben a magyarok a Tisza vidékére vonultak vissza (253. o.), más alkalommal azonban már sokkal bizonytalanabban fogalmaz: „akár a Felső-Tisza-vidéken voltak, akár visszatértek Etelközbe” ti. a magyarok (262. o.). Ezután néhány sorral lejjebb mégiscsak a Felső-Tisza-vidék mellett döntött (262. o.). Semmivel sem lehet bizonyítani, hogy 895-ben „a magyarság már felkészült a továbbvándorlásra” (263. o.) ti. Etelközből. Miért kellett volna onnan elvonulnia, hiszen – Róna-Tas előadása szerint is – előzőleg mindkét fronton óriási győzelmeket arattak. Az etelközi haza elhagyására – s erre két forrásunk is van (ti. Regino és a DAI) – a bulgároktól és a besenyőktől elszenvedett súlyos vereségek kényszerítették őket.⁶⁵ Nem elég világos a szerző kijelentése: a honfoglalás

Budapest 1988. 369–370.

⁶⁰ Kristó 1996a 75–77.; Bury, J. B.: A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (A. D. 802–867). London, 1912. 423., 490.

⁶¹ HKÍF 33., 34., 38., 45.

⁶² Erre lásd például Györffy Gy.: Honfoglalás és megtelepedés. Magyarország története tíz kötetben. I. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerkesztő: Székely Gy. Szerkesztette Bartha A. Budapest, 1984. 577–597. (a továbbiakban: Györffy 1984.); II honfoglaló őseink. Szerkesztette Veszprémy L. Budapest, 1996.; Tóth S.: Birodalmak, államok és népek a IX. századi Európában. Életünk 1996/6–7. sz. 571–598.

⁶³ Így például Kristó Gy.: A honfoglalás az írott forrásokban. Korunk (7) 1996/8. sz. 113–121.; Tóth S.: A honfoglalás. Árpád előtt és után. Szerkesztette Kristó Gy. és Makk F. Szeged, 1996. 43–54.

⁶⁴ HKÍF 189–190.

⁶⁵ HKÍF 197–198.; Moravcsik 1984. 45., 47.

előtti, kárpát-medencei kalandozások arra utalnak, hogy a magyarok „ezt a honfoglalást tervezhették” (263. o.). Nincs adat arra sem, hogy 895 tavaszán a magyarok – Árpád vagy Árpád és Kurszán vezetésével – hadjáratot vezettek volna Erdélybe (262. o.). A magyarok nem II. Mojmírral (263. o.), hanem I. Szvatopluk morva fejedelemmel kötöttek 894-ben szövetséget a frankok ellen. A Fuldai Évkönyv és a fehérló-monda alapján ugyanis bizonyos, hogy a Kárpát-medencében kalandozó magyarokkal Szvatopluk fejedelem 894 első felében egyezsége lépett, és felbérelte őket frank Pannónia feldúlására, amit azok meg is tettek.⁶⁶ Túl kategorikus és egyoldalú a szerző alábbi kijelentése: „A magyar őskronika első írásos megfogalmazását a történettudomány a 11. század hetvenes éveire tette” (264. o.). A történészek egy része igen, más része nem, hiszen többen az ún. ősgeszttát Kálmán korára datálják.⁶⁷

A következőkben a honfoglaló magyarság életéről, elsősorban politikai, társadalmi szervezetről, gazdálkodásáról, vallásáról és kultúrájáról értekezik a szerző meglehetősen röviden és tömören. Az egész 10. század históriájáról alig ír, gyakorlatilag megállt a honfoglalásnál (holott a bevezetőben a korai magyar történelem záró dátumául a Szent István-i államalapítást adta meg). Ily módon a korai magyar história legkésőbbi korszakából (amikor már minden évtized, sőt minden egyes esztendő fontos) ténylegesen eltűnt egy teljes évszázad.

Még ennél is lényegesebb megállapításunk, kifogásunk az, hogy egyszerűen nem fogadható el Róna-Tas következő kijelentése: „Szinte egyáltalán nem rendelkezünk írott forrásokkal arra vonatkozóan, hogy ebben a korszakban hogyan élt a nép. A kalandozások korának nyugati forrásai, amint túlléptek az események nem mindig objektív rögzítésén, többségükben a barbár betörő hadakról kialakult régi formulákat és a középkori történetírás negatív népi kliséit ismételték” (266. o.). Már az is zavaró, hogy itt általában az írott (= tehát minden írott) forrásról van-e szó, vagy csak a nyugatiakról, s ha csak azokról, akkor ezek miért kaptak kiemelt szerepet a lekicsinylő minősítést illetően! Talán a bizánci, a muszlim és az ósláv források esetleg jobb minősítést érdemelnek? De nem is ez a lényeg, hanem az, hogy a honfoglaló magyarság életviszonyainak megismeréséhez – természetesen megfelelő kritika mellett – nélkülözhetetlenek az írott források, mégpedig a nyugati, a bizánci, a muszlim és az ósláv kútfők egyaránt, de nem elhanyagolhatók némely kérdésben a hazai latin források sem. E források olyan értékes információkat – s nemcsak „népi kliséket” – tartalmaznak, amelyek a régészeti és a nyelvészeti forrásokkal együtt döntő módon segítenek megismerni a magyarok korabeli politikai, katonai, társadalmi, gazdasági, etnikai, kulturális stb. világát.

Éppen ezért eléggé különös és semmiképpen sem helyeseltető Róna-Tas azon álláspontja, amely – eltérően attól, amit a honfoglalás eseménytörténetének felvázolásával kapcsolatban indokoltan vallott, hogy ti. mindenekelőtt a kortárs külföldi kútfőkre kell támaszkodni – most úgy fogalmaz, hogy a magyarság honfoglalás kori életviszonyainak bemutatásakor a korabeli külföldi forrásokkal egyenértékűen kell felhasználni a jóval későbbi magyar kútfőanyagot (266. o.).

⁶⁶ HKÍF 189–190., 359–362. Szvatoplukra lásd például Györffy 1984. 589–590.

⁶⁷ Utóbbi álláspontra lásd például Györffy 1993. 186.; Kristó Gy.: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Budapest, 1994. 114.

A honfoglaló magyarság legfőbb politikai szervezetének Róna-Tas a törzsszövetséget tekinti. Ez lehet egy álláspont, de az mindenképpen indokolt lett volna, hogy valamilyen formában érintse a *birodalom* vagy az *állam* fogalmát a magyarokkal kapcsolatban. Egyrészt azért, mert több kutató a honfoglalás korára vonatkozóan magyar államról, magyar birodalomról beszél,⁶⁸ másrészt pedig azért is érdekelt volna a szerző véleménye e kérdésről, mivel a rövid életű Kuvrat-féle politikai szervezetet minden további nélkül államnak, birodalomnak minősíti (181., 190. o.), és hasonlóan nyilatkozik a Morva Fejedelemségről is (253., 302. o.). Érdekes ellentmondás ez különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a 9. századi magyarságról azt mondja: „önálló és jelentős európai hatalommá vált” (301. o.).

A magyar törzsek számát illetően Róna-Tas azon véleményhez csatlakozik, amely azt tartalmazza, hogy a magyar törzsszövetséget nem hét, hanem nyolc törzs alkotta volna (269., 272., 274. o.).⁶⁹ Más felfogás szerint azonban tíz (hét + három) törzsből szerveződő magyar-kavar törzsszövetség állott fent.⁷⁰ Ellentmondanak azonban mindkét nézetnek a DAI, Ibn Hajján, Anonymus és a magyar krónikák jól ismert adatai. Ezek alapján a kavarok nyolcadik törzse nem tartozott a Hetümogyer ~ Hetümódzser (Hétmagyar) törzsszövetségbe, hanem annak csupán csatlakozott katonai segédnépe volt.⁷¹ Kazár minta nyomán feltételezhető, hogy a három egységből álló kavar törzs vezetője, fejedelme – amiként már Ligeti Lajos is vélte – magyar kormányzóként a karha volt, de ezt alátámasztó konkrét adattal sajnos nem rendelkezünk. Azt pedig végleg pusztá feltevésnek kell tartanunk – amint már Dümmerth Dezső is felvetett –, hogy a honfoglalás idején Kurszán (Kusál) töltötte volna be a karha méltóságát (272. o.).⁷² Róna-Tas elfogadja azt, hogy a 9. században kazár hatásra a magyaroknál kettős királyság alakult ki, de ebből – szerinte – nem lett *szakrális* (kettős) királyság (129., 269-270., 271. o.). Mi úgy látjuk – több más kutatóhoz hasonlóan –, hogy a Dzsahjáni-hagyományban olvasható leírás a kettős hatalmi rendszerről és Álmós erdélyi rituális meggyilkolása azt mutatja: a magyaroknál is létezett a szakrális királyság intézménye.⁷³ Más kérdés lehet ennek fejlettségi szintje. Róna-Tas egyik fő érve az, hogy a szakrális uralmi rendszer kialakulásához nem volt elég idő (271. o.). Ha azonban tekintetbe vesszük Álmós hosszú, közel négy évtizedes fejedelemségét – Levedi és a 895-ben hatalomra jutó Árpád között⁷⁴ –, akkor megállapítható: kellő idő állott rendelkezésre ahhoz, hogy nálunk is kialakuljon a szakrális uralkodói intézmény, amely Kurszán (Kusál) gyula 904-es halála után fokozatosan – legkésőbb a 10. század közepére – elvesztette szakralitását.

⁶⁸ Erre lásd például Szekfű Gy.: A magyar állam életrajza. Budapest, 1917. 22–29.; Györffy 1959. 107.; Németh 1991. 282–287.; Kristó 1995. 97–127.

⁶⁹ Így például Ligeti 1986. 532.

⁷⁰ Tóth 1984. 112.;

⁷¹ Györffy 1959. 44.; Németh 1991. 262., 291.; Kristó 1996a 67–68.

⁷² Dümmerth D.: Az Árpádok nyomában. 3. javított kiadás. Budapest, 1980. 104. (a továbbiakban: Dümmerth 1980.); Ligeti 1985. 59.

⁷³ Lásd 59. jegyz.

⁷⁴ Erre lásd például Dümmerth 1980. 105., 118–119.; Dümmerth D.: Álmós, az áldozat. Budapest, 1986. 26–33.; Kristó Gy.: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1993. 16–32., 46.

Egyébként egyáltalán nem világos az, amit Álmos meggyilkolásával kapcsolatban Róna-Tas ír: „Ha ez a híradás valós eseményről tudósít, akkor az csak az lehetett, hogy Árpád vagy Árpád környezetében valaki – esetleg egy neki kedvezni akaró személy – Árpád tudta nélkül megölte Álmost, nyilván azért, mert valamilyen okból Árpád-ellenes tervek szövegetett” (270. o.). Ezek után fel kell tenni a kérdést: ki, kit, kinek a megbízásából vagy anélkül, miért ölt vagy öletett meg? Nem igazolható, hogy a honfoglalás idején Árpád egy kézben vonta volna össze az uralkodói (királyi ~ kündü) és a hadvezéri (gyula) funkciókat (270. o.). A gyula méltóság lassú átalakulása csak Kurszán halála (904) után fog bekövetkezni, a 10. század közepén már biztosan nem mindenható hadvezér volt a gyula a DAI információja szerint.⁷⁵

Nagyon különös mindaz, amit Róna-Tas Kurszán személyéről, tevékenységéről ír. Szerinte Kurszán sem kündü, sem gyula nem volt, hanem a karha méltóság birtokában a kavarok vezetőjének tekinthető. Együttal Árpád öccsének tartja (271-272., 302. o.), amiként ezt már Uhrman Iván is korábban felvetette minden komoly forrásos adat híján.⁷⁶ Róna-Tas szerint Kurszán halála után nem utódai közül valaki, hanem Káli (a Kál nemzetség őse), majd ennek fia, Bulcsú lett a karha. Ezután Kurszán utódai uralkodtak (940 és 952 között?) Nyugat-Magyarországon – míg Kelet-Magyarország az Árpád-háza volt –, s ily módon hatalmuk az Árpádokéval vetekedett. Valószínűleg a kalandozásokat is Kurszán utódai vezették, s a veszteségek is őket sújtották (271-272. o.). A szerző ezúttal is az igazolatlan feltevések ingoványos talajára lépett. Kurszánról mint karháról már szoltunk. Azután Kál nemzetség az egész középkorban nem létezett.⁷⁷ Mivel magyarázható az, hogy a feltételezett karha funkciót elvesztő Kurszán utódai – minden komoly méltóság hiányában – a fél Kárpát-medencét birtokukban tartották volna? Inkább Bulcsú karha volt az, akinek hatalma a 10. század közepére jelentősen megnőtt, de egész Nyugat-Magyarország fölött még ő sem rendelkezett. Minden komoly alapot nélkülöz az, hogy a kalandozások vezetői Kurszán utódai lettek volna. Jó nagy családja, rokonsága lehetett Kurszánnak, hiszen Róna-Tas feltételezéséből egyenesen az következik, hogy Dursac, Bogát, (s nem Busak; vö. 272., 385. o.),⁷⁸ Lél, Súr, Taksony (ti. egy másik Taksony), Botond, Apor, Csaba, Gyula és a többiek mind-mind Kurszán atyafiságához tartoztak volna. Ezt már talán nem is szabad kommentálni!

Árpád utódai közül Liuntika (Levente) nem szerepel a DAI-ban ott, ahol a család részletes genealógiája olvasható, ugyanakkor a DAI másutt említést tesz Liuntikáról.⁷⁹ Róna-Tas szerint csupán arról van szó, hogy Liuntikát – mint nem fontos személyt – egyszerűen kihagyták a genealógiából (271. o.). Több kutató azonban úgy véli, hogy Liuntika és a genealógiában szereplő Tarkacsu (Tárhos) azonos személy, mivel Árpád ezen fiának két – egy finnugor és egy török – neve volt,

⁷⁵ Moravcsik 1984. 48–49.

⁷⁶ Uhrman 1988. 218.

⁷⁷ Nem ismer Kál nemzetséget az alábbi klasszikus munka sem (Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. III. Budapest, 1900.).

⁷⁸ Bogát /Bugat/ nevére lásd Becker, J.: Die Werke Liudprands von Cremona. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae et Lipsiae. 1915. 65.

⁷⁹ Moravcsik 1984. 47., 49.

s mindkét névnek azonos jelentést tulajdonítanak.⁸⁰ Róna-Tas ezúttal is határozottan kijelenti ezzel kapcsolatban: „teljességgel megalapozatlannak kell tartanunk azt, hogy a négy fiú valamelyike két nevet viselt volna” (271. o.). Mi úgy véljük, hogy Liuntika és Tarkacsu azonos személy lehetett, hiszen egy olyan közegben, ahol a kétnyelvűség (magyar és török) érvényesült, ezt a lehetőséget kizárni nem lehet. Maga Róna-Tas is elismeri például azt, hogy a dunai bulgárok körében éppen a (török-szláv) két-nyelvűség következtében a 9. század elején megfigyelhető a kettős névadás (189. o.), amire konkrét adat van, akkor miért lehetetlen ez a magyaroknál?⁸¹ Azt pedig tévedés többszörösen is állítani, hogy a DAI szerzője a magyarok fejét görögül – elemi nyelvtani hibával – kephalé proton-nak írta (272., 297., 403. o.), minthogy a tudós császár a kephalé proté kifejezést használta Árpád fejedelmi utódainak a jelölésére.⁸²

Tanulságos az, amit Róna-Tas a kétnyelvűség kapcsán a kavarokról és a magyarokról ír: a 10. század közepén a kavarok teljesen kétnyelvűek voltak, míg a magyaroknál csak részleges és átmeneti kétnyelvűség jelentkezett, amely elsősorban a kavarokkal közvetlenül érintkező (főleg vezető) csoportoknál érvényesült (274., 302. o.).⁸³ Hasonlóan érdekes, amit a kavar népnévről feltevésként elmond. De meg kell jegyeznünk: a kavarok 881-ben nem az Admonti Évkönyvben, hanem a Salzburgi Évkönyvben szerepelnek.⁸⁴ Itt említjük meg: nem szerencsés a hibás alakú Annales allamanici elnevezés következetes használata sem (270., 381. o.).

A szerző a magyar törzsnevek összesített, teljes etimológiájával nem foglalkozik érdemben. Kijelenti, s ezzel egyet is lehet érteni, hogy a törzsnevek megfajtása, magyarázata vonatkozásában „több feltételezés elfogadása szükséges”. Majd hozzáfűzi: „a honfoglaló törzsek szempontjából a törzsnevek eredete másodlagos” (275. o.). Ezzel viszont már bajos lenne egyetérteni. Egyrészt e kérdéskört illetően ennél azért jóval többet tett le az asztalra az uralisztika és az orientalisztika, másrészt igen gyakran rendkívül hajszálvékony a különbség törzsnév és népnév között (például magyar ~ megyer; bulgar ~ bular; szabir népnév és szabir törzsnév), nem egy esetben éppen törzsnévből keletkezett népnév.⁸⁵ Márpedig a népneveket Róna-Tas a maga részéről igen fontosnak tartotta. Vagy gondoljunk csak a Jenő és a Gyarmat törzsnevek baskíriai előfordulására (330-335. o.), amely a magyarok baskíriai tartózkodásának kérdésében nagy jelentőséggel bír. Egyébként a turkológus Berta Árpád nemrégiben

⁸⁰ Erre lásd például Pauler 1900. 32., 149. 61. jegyz.; Németh 1991. 277.; Pais D.: Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. Névtudományi vizsgálatok. Budapest, 1960. 94–95., 98. Liuntika (Levente) személyére lásd még Makk F.: Kiknek az élen állott Levente? (Egy konsztantinoszi hely értelmezéséhez). AUSz AII (82) 1985. 39.

⁸¹ H. Tóth Imre professzor közlése szerint Omurtag dunai bulgár kagán (814–831) egyik fiának szláv neve Voin volt, míg török neve Enrovata alakban maradt ránk (И. Ангелов: История на България II. София 1987. 154.). Több kutató a *kő* szóból származó Keve alakot az Árpád-házi herceg, Tas(i) neve jelentésének tekintve (török *taş* = *kő*), s a fejedelmi család két-nyelvűsége bizonyítékaként értékeli. Ehhez lásd például Gombocz Z.: Árpád-kori török személyneveink. MNy (10) 1914. 36.; Ligeti 1986. 94., 533.; Németh 1991. 280.

⁸² Moravcsik 1984. 48.

⁸³ Hasonlóan például Györffy 1993. 66. Ugyanakkor mások a magyar törzsszövetség teljes kétnyelvűségét vallják. Így lásd például Tóth 1984. 112–113.

⁸⁴ HKÍF 209.

⁸⁵ Erre lásd Ligeti 1986. 360–362., 370–375.

a törzsneveket, valamint a magyar és a kavar népneveket illetően minden eddigittől eltérő, teljesen új koncepciót dolgozott ki.⁸⁶ Kár, hogy a turkológus Róna-Tas erről sem nyilvánított érdemi véleményt.

Nagy kérdés, régóta vitatkoznak róla, hogy ti. a honfoglaláskor milyen keretben történt a magyarság megtelepedése. Egyik nézet szerint nemzetségenként és törzsenként, más felfogás azt vallja, hogy – törzsek nem lévén – csak nemzetségenként, egy harmadik vélemény pedig azt mondja, hogy nagyobb tömbökben telepedtek le a magyarok a Kárpát-medencében.⁸⁷ Róna-Tas e problémát közvetve érinti ismét csak tézisszerű rövidséggel. Amennyire idevágó megállapításaiából kikövetkeztethető, a szerző mellett foglal állást, hogy a magyarok a honfoglaláskor törzsenként, törzsi keretekben telepedtek le, e törzsek határain belül éltek a nemzetségek, amelyek „a nomád életforma szabályai szerint vándoroltak” (276., 277. o.). A mi véleményünk megegyezik ezzel.

Nem világos viszont, mit ért azon a szerző, hogy 955 után „megindult a törzsek kirajzása, széttelepedés” (277. o.). Mely törzsek hova, mikor és miért telepedtek szét, rajzoltak ki? A törzsnévi helynevek szórtasága⁸⁸ pedig erőszakos széttelepítésre, illetve spontán széttelepedésre egyaránt utalhat, s e folyamat(ok) időpontja is bizonytalan. A szerző úgy véli, hogy a törzsek gyors felbomlása, a törzsek széttelepítése „közvetett adatok” alapján már Szent István előtt megtörtént (297. o.).⁸⁹ Az csak kisebb probléma, hogy e közvetett adatok közül egyetlen egyet sem említett meg. A sokkal súlyosabb dolog az: a közvetlen adatok, amelyek hazai és külföldi forrásokban találhatók, éppen arra utalnak, hogy – például Gyula, Ajtony és a fekete magyarok esetében – a törzsiség felszámolása jelentős mértékben csak Szent István uralkodása idején történt meg.⁹⁰ Arra is érdemes hivatkozni, hogy nyelvészeti állásfoglalás szerint a törzsnévi eredetű helynevek keletkezési határidejét egészen a 11. század végéig ki lehet tolni.⁹¹ Egyébként Róna-Tas a törzsszövetség visszaszorulása jelének tekinti a DAI közvetkező passzusát: „A türköknek ez a nyolc törzse nem hunyáskodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak.”⁹² Róna-Tas szerint: „Ez mindenesetre arra utal, hogy a törzsszövetségnek már nem volt katonai funkciója” (297. o.). Ezzel szemben mi azt gondoljuk, hogy ez az adat – amely a törzsszövetség határainak tekintett folyóknál történő egységes fellépésre vonatkozik – kifejezetten a nyolc törzs (hét magyar + egy kavar törzs) törzsszövetségi szinten egyeztetett, közös katonai feladatára vall, s éppen hogy a törzsszövetség jelentős katonai funkciójára utal. A törzsszövetség közös, összehangolt katonai stratégiája számos kalandozás esetében is érvényesült az egyes törzsek által, illetve

⁸⁶ Lásd 27. jegyz.

⁸⁷ Összefoglalóan lásd Kordé Z.: Megtelepedés. KMTL 448–449. (irodalommal)

⁸⁸ A törzsnévi eredetű helynevekre lásd Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. AUSz AII (44) 1973. 32–42.

⁸⁹ Lényegében hasonlóan például Györffy Gy.: István király és műve. Budapest, 1977. 104., 106., 113., 197–198.

⁹⁰ Kristó 1995. 308–316.

⁹¹ Benkő L.: Adalékok a székelyek korai történetéhez. Új Erdélyi Múzeum (1) 1990. 116.

⁹² Moravcsik 1984. 48.

olykor több törzs alkalmi összefogásában lebonyolított hadjáratok mellett.⁹³ Adós maradt a szerző annak megválaszolásával is, hogy milyen nemzetségekre, illetve nemzetségek jelentős csoportjaira támaszkodhatott Taksony és Géza. Róna-Tas elég gyakran megelégedett bizonyítatlan, túl általános kijelentések megfogalmazásával.

Itt szükséges arra is utalni, hogy – a szerző felfogásától eltérően – bizonyított tény: a *megyének* mint területi közigazgatási intézménynek, illetve az *ispánnak* mint ezen intézmény vezetőjének a funkciója nem szláv eredetű, s ennél fogva nem is jöhet szóba „a szlávok territoriális szervezetének adaptálása” a magyar állam kialakulása, megszervezése során (101., 276., 303. o.).⁹⁴ Szellemes ötletnek minősül viszont Róna-Tas azon állítása, amely szerint a magyar *nádorispán* méltóság a *nandor span* (bulgár zsupán) kifejezésre megy vissza, s eredetileg az onogur-török lakosság zsupánjai felett álló *főzsupán* volt a dunai bulgárok által birtokba vett déli részeken (101., 277., 303. o.). Jól látta meg, hogy a magyarban használatos nádorispán szónak nincs megnyugtató etimológiája. Lehet, hogy Róna-Tasnak van igaza, de kétségtelen: további vizsgálatra szorul egyrészt az általa adott etimológia nyelvészeti oldala, másrészt a történelmi körülmények közé való elhelyezése. Nem is annyira kétségtelen – miként Róna-Tas fogalmaz – a magyar *bő* szónak a törzsfő jelentésű, török *bég* szóból való származtatása, mivel a magyarban a *bő* szó *nemzetséggfő* értelemben való használatára nincs adat.⁹⁵ Változatlanul fenntartjuk azt, hogy a 12. századi bizánci szerzőnél, Kinnamós-nál olvasható *Urum* szó az *úr* szó magyar birtokszemélyragos alakja, s *urum* formában előkelő személyekkel kapcsolatban csupán megszólítás és nem méltóságnév volt már akkor (278. o.).⁹⁶

Állást foglal a szerző a magyarság és az itt talált népesség létszámával kapcsolatban is. Analógiaként a kazárok példáját hozza fel, akiknél a harcosok 50 ezres létszáma alapján 300 ezres népességszámot állapított meg, tehát hatszoros szorzószámmal dolgozott. A magyarok esetében viszont a 20 ezres katonai létszámból kiindulva 200 ezer főben határozta meg a honfoglalók létszámát. Itt tehát tízes szorzót alkalmazott a hatos helyett. Ezt mi indokolta? Majd kijelenti: „A 10. század közepén a Kárpát-medence lakossága mintegy félmillió lehetett” (277. o.). Minek az alapján? Szívesen olvastuk volna a megfelelő okfejtést, érvelést. Azzal a – más szerzőnél is olvasható⁹⁷ – véleménynel viszont egyet lehet érteni, hogy a honfoglalás után a magyarság egyebek mellett azért tudta etnikai és nyelvi azonosságát megőrizni, mert a Kárpát-medence etnikailag és nyelvileg igen tagolt volt (302–3. o.).

A magyarság gazdálkodásáról szóló részben a szerző arra a kérdésre, hogy ez a gazdasági rendszer nomád vagy félnomád volt-e, a következőképpen válaszol: „a gazdálkodás *vegyes* [kiemelés: M. F.] volt, a földműves-állattartó gazdálkodás és a

⁹³ Makk F.: Magyar külpolitika (896–1196). SzKK 2. Szeged, 1996. 2. bővített és átdolgozott kiadás. 27.

⁹⁴ Róna-Tashoz hasonlóan például Molnár E.: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Budapest, 1949. 105–106., 109–110., 122–123. E nézet cáfolatára lásd Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988. 31–52.

⁹⁵ Ligeti L.: Régi török eredetű személynéveink. MNy (75) 1979. 138.; Márton A.: Bő. KMTL 126.

⁹⁶ Makk F.: Megjegyzések III. István történetéhez. AUSz AH (66) 1979. 32–33.

⁹⁷ Lásd például Kristó 1995. 145–147.

nomád gazdálkodás egyszerre van jelen” (284. o.). (Ez a vegyes gazdálkodás tulajdonképpen a *felnomád* életformát jelenti, noha a szerző a felnomád jelzőt a maga állásfoglalásában nem használja.) Tétele egyik fő bizonyítékának a honfoglaló magyarság állatállományára vonatkoztatott adatokat tekinti. S ebből a szempontból különösen a sertécsontok arányát tartja fontosnak. Róna-Tas szerint „a magyar honfoglalás kori lelőhelyek” közül többnek az esetében úgy találták, hogy a sertések aránya elérte a 18-20%-ot (284. o.). Itt azonban felvetődik egy nagyon lényeges kérdés, az ti., *hogyan tekintünk honfoglalás kori régészeti leletnek?* Az állatállomány csontanyagának vizsgálatakor például három évszázad régészeti leletanyaga teljesen összemosódott.⁹⁸ S ezért ebből nem lehet a honfoglalás kori magyarság állattartására következtetni.

De sokkal általánosabb problémáról van szó. Róna-Tas elfogadja – Szőke Béla nyomán –, hogy az ún. Hampel-A mellett a Hampel-B (másként Bijelo Brdo-i kultúra) régészeti anyaga magyar, és nagyjából a honfoglalással egy időben jelent meg (115. o.). A továbbiakban már együtt kezeli és hasznosítja ezt a kétféle régészeti anyagot. Mi nem kívánunk ebben állást foglalni. De megjegyezzük: a Hampel-B (vagy Bijelo Brdo-i kultúra, vagy köznépi régészeti anyag) etnikai minősítésére ma legalább ötféle – eltérő tudományos súlyú – nézet van: 1. szláv; 2. magyar; 3. őslakos (szláv) – magyar; 4. egyes helyeken szláv, máshol magyar, ismét más helyeken magyar–szláv; 5. honfoglalás előtti kései avar = magyar (a kettős honfoglalás egyik változata szerint). Kronológiailag is nagyon széles a vélemények skálája. Ezek szerint lehet honfoglalás előtti, honfoglalás kori, a 10. század első felében induló és a 950-970-es időszakról jelentkező régészeti anyag a Hampel-B.⁹⁹ Nincs meg tehát e rendkívül fontos kérdésben sem a kutatói konszenzus. Mi úgy látjuk: a honfoglalás kori história tanulmányozása szempontjából – a török jövevényszavak mellett – a másik nagy jelentőségű feladat a régészeti anyag kronológiájának és etnikumának meghatározása. A kérdés megválaszolása jelentős mértékben befolyásolja a honfoglalás kori magyarság politikai, gazdasági, társadalmi, etnikai stb. viszonyainak vizsgálatát.

Mint említettük, a könyv második nagy részének harmadik egységét több önálló tanulmány képezi. Ez a rész tehát tanulmánygyűjteménynek tekinthető, s ezáltal immár – nem a legszerencsésebb módon – a *harmadik* sajátos *műfaj* található meg ugyanabban a kézikönyvben. Az egyes tanulmányokhoz fűzhető megjegyzéseinket már ismertettük a főszöveg kapcsán. Itt csupán a székely rovásfírásról szóló tanulmányhoz teszünk két apró észrevételt. Először is: a székelyek eredetkérdése nem

⁹⁸ Erre lásd például Bálint Cs.: A kutya a X–XII. századi magyar hitvilágban. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/1. sz. 309.; Matolcsi J.: Állattartás őseink korában. Budapest, 1982. 270–275.

⁹⁹ A különböző nézetekre lásd például Hampel, J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III. Braunschweig 1905.; Hampel J.: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907.; Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti tanulmányok. I. Budapest, 1962. passim.; Kristó 1980. 381.; Fodor I.: Tudatos hon-szerzés vagy fejvesztett menekülés? Rubicon 1996/7. sz. 17.; Magyar K.: A honfoglalás (kettős honfoglalás) legújabb somogyi forrásairól. Valóság (36) 1996/6. sz. 42–53. Az időrend szempontjából különösen fontos lehet Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Prähistorische Zeitschrift (56) 1981. 151–153.; Kiss A.: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Budapest, 1983. 176.

tekinthető lezártnak, a magyar és az idegen (például török) származás mellett egyaránt szólnak nyomós érvek. Másodsor: az újabb kutatások révén, miként azt Benkő Elek megállapította, világos, hogy ma már – Róna-Tas véleményétől eltérően – a 15. század vége előtti időkből, pontosabban a 13-14. századból is rendelkezünk a székely rovásírás írott emlékeivel.¹⁰⁰

A kötet végén terjedelmes, körülbelül 70 oldalnyi *Függelék* található, amelynek ábrái – a szövegközi térképekkel együtt – és gazdag mutató anyaga nemcsak a mondanivaló megértésében, hanem a szövegben való tájékozódásban is segítik az olvasót.

Összefoglalva: az a véleményünk, hogy Róna-Tas professzor rendkívül érdekes és tanulságos munkája – egy alapos átdolgozás után – mind a felsőoktatásban, mind a kutatásban fontos kézikönyv lesz. Szilárd eredményei beépülnek az őstörténet-kutatás tartós produktumai közé, vitatott részei, problémafelvetései és ötletei pedig a további vizsgálódások számára feladatokat jelölhetnek meg.

RÖVIDÍTÉSEK

AUSz AH: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.

AÉ: Archaeologiai Értesítő.

KMTL: Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Budapest, 1994. Főszerkesztő: Kristó Gy. Szerkesztők: Engel P. és Makk F.

MNy: Magyar Nyelv.

MNyTK 1985: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 172. szám. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. Budapest.

MÓK: Magyar Őstörténeti Könyvtár.

Sz: Századok.

SzKK: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár.

¹⁰⁰ Benkő E.: A székely rovásírás korai emlékei. MNy (92) 1996/1. sz. 75–80.